

— Чого в'язнеш? — продовжував допитувати. — Що він тобі зробив? Думаєш, як тойон, так на тебе й управи не знайдеться? Знайдеться. І за роботу мені сплатиш, бо я не винуватий, що на твоєму сінокосі пакілля.

На обличчі Югая тріпнулася зневажлива посмішка.

— Наставляй кишені, візьмеш, волоцюго, візьмеш.

— І візьму! Але тут не про мене. Де таке бачено, щоб чоловікові боронилося ловити рибу? Чим він буде взімку харчуватися?

До бордонців підходили люди з інших наслегів. Натовп усе більшав, глухо ремствуючи.

— Женіть його звідси! — вигукнув хтось.

— Геть! — долинуло з іншого боку.

Староста побілів. Його руки тремтіли, а піт заливав перелякані очі. Такого повороту він не сподівався, бо в Бордонському наслегу йому ніхто, крім хіба Байбала, ніколи слова не сказав наперекір. Як же тепер вибратися з цієї халепи? Не рубонеш же всіх канчуком, не покладеш разом на чорну дошку.

— Люди! — знайшов Югай нарешті мову. — Я нікому не забороняв ловити рибу, ловіть собі.

— А чого причепився до Грабовського? Хіба він не наш?

— Що маєш до нього?

— І Грабовському не забороняю, — продовжив староста, коли влігся галас. Тепер говорив спокійно, тихо. — Хай ловить. Але мав би мені сказати, що йде на озеро, бо ж закон того вимагає...

— Ет, закон, закон, — заговорив Арамаан, вийшовши з натовпу. — Його, звісно, треба виконувати, але ж де той закон, а життя... Тут Грабовський не винуватий. То ми його сюди потягли. Що потрібен твій дозвіл, не знали. Вибачай, думалося... А як закон не велить засланцеві рибалити, ми для нього самі заготуємо сими.

— Може й він з вами бути тут, — подобрішав староста. — Але ви відповідаєте за нього.

— Можемо відповідати. Спасибі тобі за добре серце та їдь додому.

Югай задоволено посміхнувся, витер піт з чола, повернув коня і скоро зник у лісовій просіці.

— Хоч ти й брат мені, а останній дурень, — кинув сердито Байбал у бік Арамаана. — Дякує за добре серце. Його, негідника, треба... А ти...

— Не лайся, брате, інакше не можна було зробити. По-

думай сам. Закон на його боці. Ти кричи й лусни, а він міг забрати Павла, за грати посадити. Хай собі їде задоволений, а ти, Павле, залишайся з нами. Згоден?

— Авжеж.

Пролісок.

Перше живе зело землі, ще затиснутої в лещатах зими, перший провісник тепла й пісні. Ніжний, цнотливий, немов дівча-підліток. Хтось з поетів назвав його несміливим. Чи таки несміливий? О ні! Він — сама сміливість, найчистіша, найщиріша, найпалкіша, яка, здається, межує з безумством, але саме тому так приваблює й збуджує світлі думи і настрої. Ні троянди, ні жоржини, барвінок чи кручені паничі — ніхто з цих літніх красенів, розкішних і пахучих, не стане на прю з березневими віхолами та дошкульними морозами — ніхто. А він, — синьоокий, тендітний, ніжний, — стає на герць. І виходить у тяжкому двобої переможцем, вішуючи своїм білим суцвіттям наступ погожих днів.

«Пролісок» — саме так називатиметься майбутня книжка, якщо їй пощастить побачити світ. Пролісок весни поетичної! Ти мусиш бути особливо сміливим, не боїться лютої негоди, не гнутися, жити й рости, служити людям, даючи щастя й насолоду. Нести в собі любов і гнів, мрій крилатих перегони і рокіт сурми грозовий. Нести завзято, щедро, без страху і вагань, розпуки й каяття.

Грабовський сидить за столом, перегортає дрібно списані аркуші, і вони вливаються йому в душу кожен своїми муками й жалями. Того болить гірка доля робітника, котрий на вічній заробітку страчає силюньки свої і топить горенько у чарці... Той колише, наче свою недужу дитину, тяжку журбу швачки-страдниці, в якій над роботою з раннього ранку до пізньої нічечки рученьки терпнуть, злипаються віченьки... Той захлинається в невідільницькій глушині: людина есьм... мене гнітуть слаботи; я чую їх, несила ж утекти... На інших постають, немов докір сумлінню, сільська вчителька, що молодію ще злягла в могилу; незабутня сестронька Надія, замордована катами; зустрічі, розлуки, прощання, пекучі сльози, німий смуток...

Уже чимало набралось віршів, викінчених і начисто переписаних, — скоро й до сотні сягне. Таки набігає книжечка. Але потрібно ще працювати й працювати, як отій нужденній швачці. От хоч би й цей — про героїв. Уже скільки часу б'ється над ним, скільки варіантів знайдено й

перекреслено, а він і досі, як то кажуть, не витанцювався,
не являє того, що повинен явити:

Не вам мій спів, уквітчані герої
Кривавих справ, не вам мій голос, — ні!
З-під барв рожевих вигадки пустої
На чорнім тлі ви бачитесь мені.
Хай досі сниться іншому піті
Шалений брязкіт кинутих шабель...
Не краще було б запособлять освіті,
Підняти люд хоть на один шабель?
Моя хвала трудівникам незнаним,
Що двигли думи по селах, хуторах,
Цуравшись власно мрій золототканих,
Чий невідомо починає прах;
Чий вік минув за працею, як днина,
Сліпим братам торуючи межу...
Перед тими я стану на коліна,
Героям тим подяку я зложу!
Моя хвала живим, як і помершим,
Отим борцям за майбутнє Русі...

Ні, таки ще до кінця не витанцювався. А витанцюватися
мусить, бо ж без вірша про творче кредо поета немисли-
мий дебют взагалі — митець зразу має проголосити свою
віру, свої погляди, прагнення, смаки. Немислимий тим па-
че такий: дебютантові не дев'ятнадцять років, коли почат-
куючий пііта складає гімни білому цвітові яблунь, волош-
кам, шарудінню хвиль на морі, мерехтінню зір на літньому
небі, захиляючись у ліричній бігунці. Все повинно бути
гранично чітким і недвозначним: щоб і в цій збірці читачі
ясно побачили, чого можна чекати від її автора в майбут-
ньому.

Це кредо необхідно висловити також на типово укра-
їнському матеріалі, щоб було конкретніше і зрозуміліше
для читачів, а надто для тих співців, які зовсім поринули
в минуле, лише тим і займаються, що вихваляють запо-
розьку старовину або зойкають над нею, обливаючи її
холодними й ріденькими сльозами. Широко, як синє море,
шаровари, розметаний на вітрі чуб-оселедець, шибайголо-
ви-характерники, золоті череси, криві шаблі, ятагани, геть-
манські булави, полковничі пірначі, корогви, литаври — от
і весь їх світ, близький і дальній. Та ще, може, покірний па-
нові й богові мужик.

До таких служителів музи пориває гукнути на повен-
голос:

Запорожжя та козацтво
Спать уклалося в журбі...

Інший час, панове-братство, —
Інші теми на добі!
Відлічвши козакові
Поважання данину,
Чи не глянуть мужикові
У хатиноньку сумну?
Глянуть просто, без серпанку,
Яким все обволіка
Пан поет, що бачить з ганку
Богоносця-мужика...

Так, так, братове, інші теми на добі. Інші проблеми,
інші герої. Все інше, бо ж плин історії не спиняється ні
на мить. Якраз навпаки: його швидкість, як і насиченість
новітніми суспільними явищами, зростає з кожним наступ-
ним десятиліттям, роком, місяцем, тижнем, днем. І гро-
мадський діяч, митець — а митець важко собі уявити не
мадський діяч, митець — повинен це відчувати, бачити, знати.
Без цього бачення й знання годі бути не тільки сурмачем,
заспівувачем, а й останнім підголоском. Байрон, Пушкін,
Шевченко, Міцкевич стали знаменами своїх історичних епох
завдяки їх геніальності, тобто вмінню уловлювати пульс
життя і правдиво виражати його.

Чи ж багато має зараз Україна істинних сурмачів, во-
лодарів і виразників дум людських? На превеликий жаль,
мало. Мудрий Іван Франко, крилата Леся Українка, чудо-
вий знавець народного духу Панас Мирний, ну, ще дехто...

Та й чи ж хоч половина усієї пишучої братії бачить
і відчуває ті зміни, невинне відмирання й оновлення, які
відбуваються тепер у сферах і господарсько-виробничій,
і політично-становій, у культурно-духовній? Ой, ні, ні,
і особливо там, у Галичині...

Перечитуєш ті галицькі часописи, котрі вряди-годи про-
риваються через кордон сюди, і нерідко серце закипає
кров'ю. Думаєш, докопуєшся, питаєш сам себе: «Чому?»
Чому від значної частини опублікованих на їх сторінках
творів так і тхне старовиною, якоюсь задавленістю, анти-
історизмом, своєрідним анахронізмом? Чому в них домінує
давно віджиле, часто скидаючись не так на відбитки ре-
ального теперішнього життя, як на кволі літературні ре-
мінісценції? І не лише тоді, коли йдеться про минуле, а й
про сучасне.

Недавно прочитав «Ядзю і Катрусю». Загалом повість
цікава й засвідчує симпатичний мистецький хист у Ната-
лі Кобринської, зосібна тією своєю частиною, в якій зма-
льовано долю одвічної наймички Катрусі. Таких, як

Катруся, о цій порі,— в тому рахунку і в Галичині,— сила-силенна. Їм, щодня кривдженім світом визиску і безправ'я, важко живеться, але вони не схиляють голови, не піддаються чорній розпуці, не йдуть під суспільний укіс, а боронять свою людську гідність, борються, працюють, навіть знаходять у собі сили жартувати, сміятися, не видавати людям свого горя, знаходити хвилини щастя.

А панна Ядзя? Неважко здогадатися, що цією своєю героїнею письменниця порушує проблему ролі шляхетної жінки в громаді. Як же вона ставить, як розв'язує цю справді важливу проблему? Наскільки життя, клопоти, думи й почування молодої Селецької позначені сьогоднішнім духом? Як вони несуть у собі правду про громадянську активність теперішньої жінки-патріотки? Відповідь на всі ці питання, як трактує їх авторка, може б, і змогла втішити історичних ровесниць Наталки Полтавки, та сучасному читачеві, який бачить те, що діється навколо, вона видається ветхою баечкою про бліднолицю панянку-красуню з добрим серцем, але нещасливу в коханні, яка непомітно для самої себе стає добродійкою свого села.

Бере книжку, гортає її і спиняється на одній з сторінок, нервово покреслений олівцем. От хоч би оце: «В доброті свого серця вона любила думати про тих далеких бідних, котрим вона з своїми робітками приходила з поміччю. Перед її уявою поставали дуже зворушливі сцени, вчитані переважно з повістей. Вона бачила нещасливу матір, котра не мала що дати дітям їсти і в найбільшій розпуці хотіла відібрати собі й дітям життя, коли несподівано з рук невідомої добродійки надійшла поміч».

Яка все це старовина! Який історичний анахронізм, що сягає аж ген-ген у кріпаччину або й далі? Тип Ядзі дуже блідий і для сучасності забарений. Танцюрки на «добродійні цілі», подібно до роз'їздів у приємній асистенції пана Адама по шляхетських маєтках за пожертвуванням для селян, потерпілих від градобобою, не варті серйозної уваги.

Виявляти тепер суспільну роль жінки такими благодійницькими дрібницями, котрими звеличує себе панна Ядзя, література не може, не має права, якщо вона хоче корисно слугувати громаді. Не має права, бо ж на історичний кін уже вийшла нова жінка — революційний борець, громадський діяч, трудівник науки і культури. Софія Перовська, Віра Засулич, Надія Сигида, Марія Калюжна, Марія Ковалівська, Евеліна Улановська, Софія Новаковська... Чого

варті «добродійницькі» дрібниці Ядзі Селецької проти громадянських подвигів цих велеток духу людського?!

А звідкіля беруться в писаннях галичан такі прикри анахронізми, які бачимо в повісті Наталі Кобринської? Безумовно, вони не просто собі плід авторської рутини. Вони, мабуть, живляться своєрідністю галицького укладу життя і зумовлені недостатньою зрілістю суспільної думки та літератури. Либонь, звідсіля йде все інше, в тому числі й питання про роль жінки в громаді. Взяти хоч би оті не дуже численні товариства, що вже існують або створюються в Галичині. Завдання, які ставлять вони перед собою, видаються зародковими, початковими. Цей первісний стан у Росії давно вже пережитий.

Навіть при наявності тяжкої державної кормиги, при відсутності елементарної демократії, передова частина російської громади в царині духовній стоїть вельми високо і твердо. Далеко не треба ходити за доказами: тоді як у Росії австрійській немає жодної дівочої гімназії, а жіноче питання почало прокидатися лише тепер,— у Росії жіноча освіта посідає не останнє місце, а жінка з давнього-давня бере участь у письменстві та науці. Під кінець шістдесятих, а переважно з сімдесятих років жіночого руху суспільства. В усіх на очах відбувся масовий, можна сказати, християнський похід у народ. Усі знають і ту сумну долю, і ті жертви, які тут принесла до вівтаря батьківщини жінчина. На тому важкому шляху вона виявила стільки духовних скарбів та високої величі, що віки сяятиме її світлий, обайно прекрасний образ.

Починаючи з Пушкінової Тат'яни, література змалювала нам чимало чудових, живих, на диво рідких типів жінчини російської; найбільшим артизмом відрізнявся Тургенев, котрому переважно мусить бути вдячним жіноцтво. Письменники-народники показали нам щирі взірці тих типів у нижчих верствах суспільності, не поминувши вродитого люду. Ті любі, дорогі образи зворушують читача вродитого внутрішніх прикмет, зігрівають почуття діяльної любові до нужденного брата.

Жінчина-українка йшла поруч з московкою, бо історія зв'язала їх докупи у тому рухові, і з цього погляду ми не добачаємо ніякої різниці між тією і другою. Інше треба сказати про Польщу, що більш або менш відокремлювалась у своїх змаганнях суспільних: жінчина стоїть там на далеко нижчому ступеневі просвітному, як

і громадянському; жінка-полька, здається, не забула ще, що вона насамперед пані чи панночка, а вже потім і одиниця великого гурту людності. На те, звичайно, мались свої причини, — даремно було б чіпати питання про «вину»; та й як розібратись у тому історичному виру, що поглинув у своїй безодні стільки людських мрій, стільки часом доброго та прекрасного!

Всі ці оцінки, які вже давно снуються в голові й просяться на широкий суспільний простір, треба буде згодом висловити в одному з галицьких часописів, хай у Франковому «Народі». Коли б вони викликали голосний відгомін серед галичан, а найперше серед тих, хто практично і в творчості займається жіночим питанням, — було б добре. Мабуть, у тому відгомоні, якщо він пролунає, знайдуться і сердите невдоволення, продиктоване місцевим гонором, і скарги на лиху історичну долю, і докори авторів за його «прагнення посварити» Галичину з Наддніпрянщиною, і ще дещо. Ну й хай: хоч ти мені, Платоне, й друг, та істина, братику, дорожча, казали древні...

А істина, милі мої побратими, в тому, що жінка Росії і України, на відміну від жінки Галичини, бере активну участь у суспільному житті, виступає борцем за кращу будучину. В полі її діяльності, її духовних змагань і пошуків — господарство, політика, наука, культура, просвіта. Це стверджують подвиги не тільки славетних героїнь типу, скажімо, Перовської чи Сигиди, а й багатьох не відомих широкому загалові, про яких недавно вже говорила преса: слухачка Рождественських лікарських курсів Юлія Нагірська, яка доброхіль поїхала на допомогу голодуючим Самарської губернії і там передчасно померла від тифу; донька колишнього ректора Київського університету Михайла Максимовича, що по закінченні Вищих жіночих курсів не залишилась у великому місті, а стала скромною сільською вчителькою і чимало корисного зробила для людей... Коли ж, хочеться запитати, панни Ядзі стануть нарешті Нагірськими?

Нагірська, Максимовичка, Симонова, та багато інших героїнь-трудівниць, яких ми ще не знаємо, — то не плід поетичної фантазії, то реальні люди, не об'єднані в якісь «товариства» чи «клуби», а розкидані по найдавших закутках країни, зайняті своїми різними ділами, але вони, винесені на сторінки газет і журналів, постають яскравими літературними образами, гідними наслідування. Це — суспільні типи, вихоплені з російської пореформної дійсності. Їх спо-

віднюють, роблять саме суспільними типами думки, мета, змагання, навіть риси духовної величі та обайності. Мовби вони є дітьми однієї духовної неньки.

Еге ж — духовної неньки. За ту неньку правлять наслідки загальнолюдського руху просвітнього, які осягнуло сучасне людство. Прекрасні істоти, чудові типи! Чи є ж такі в Галичині, поки що важко певно сказати; коли є — тим краще. Все ж жіноцтву галицькому чимало чого знайдеться повчитись у російського — от хоча б тієї широкій прихильності до простого люду, того розуміння насущних потреб його, того боління народним горем, тієї героїчної мужності в прямуюванні до повзятої мети, всього того, словом, що так яскраво виявили згадані трудівниці. Відгомони подібних змагань дочуваемо ми і між галицьких русинок; дай же, боже, щоб ті відгомони вилилися в один широкий, живий і могутній рух на користь Русі-України, на поліпшення тяжкого горя, в якому перебуває наш темний, нужденний люд, — дай боже!..

«Думи мої, думи мої, лихо мені з вами», — сказав колись Кобзар великий народу нашого. Так воно насправді є, так воно, либонь, ще й буде до котрогось часу, — лихо мені з вами. Вони, думи, звільна рояться серед чотирьох рублених стін юрти, б'ються об німу самотину і розпливаються неясним, невловним, наче сновиддя, мерехтливим надій далеких та захмарних, завдаючи пекельних мук.

Стомлений роздумами, Грабовський підводиться з-за столу і, розправивши плечі, підходить до вікна. Воно те-пер уже не загороджене дротяною сіткою, і через нього добре видно захід сонця, що червонясто палахкотить над далекими верховинами тайги, густо заливаючи її золотавим багрянцем. Ледь прижовкні молоді берізки, що стоять немов почесна варту, між наслегом та фантастичних русалок, за-у тому багрянці скидаються на фантастичних русалок, за-дивлених у сизе небо, і наганяють легкий смуток.

Рання якутська осінь — вона також дивує, і насамперед тим, що почалася зовсім несподівано. Ще в кінці липня, коли разом з бордонцями рибалив на озері, сонце так пекло, так шаленіло, що здавалось, ніколи не вгамується. А вже на самому початку серпня раптом схаменулось, наче враз спало на своїй пекельній силі. З кожним новим днем показувалося на світ уже пізніше. Невеселе, мандрувало в небесному склепінні все нижче й нижче і, ховаючись за хмари, поспішало до заходу. Не встигало нагрівати, як

раніш, землю — і вона дихала спокійною прохолодою. Невже так зненацька й зима наступить?

Знову повернувшись до столу, Павло схиляється над недописаним листом Василю Лукичу. Довгим і якимсь незібраним виходить цей лист: сам лише життєпис ледве вмістився на кількох аркушах, а ще ж хочеться вставити в нього замітку про Порфира Кореницького. Та й пурхати по верхах не можна — це ж відповідь на перше послання люб'язного Лукича. Коли вже чоловік цікавиться тобою, просить написати про твоє життя, звірити твої плани, настрої, думки, — уваж йому.

Але справа тут, зрештою, не в самій людській чемності. Ні. В більшому. До якої з галицьких політичних груп належить Василь Лукич, не зовсім ясно. Якщо судити по редагованій ним «Зорі», то... Але що тут гадати на киселиці — все напиши, як є, як думаєш, як відчуваєш. Хай відає чоловік, якого автора запрошує до співробітництва в журналі, щоб потім не кався.

Його, Лукича, видно, найбільше турбує питання про взаємини народу й інтелігенції, зокрема в Галичині, про національну мову, культуру. Правду кажучи, ці питання хвилюють не тільки редактора «Зорі», а й самого Павла, на них він має свої власні погляди. Може, Лукич і не пристане до цих поглядів, але мудре правило стародавніх греків про істину ще не застаріло й ніколи не застаріє.

Вмочивши перо в чорнило, продовжує писати шпаркошпарко: «Щодо моїх думок, то я дивлюся так. Інтелігенція кожного народу повинна працювати коло свого народу, надіючись тільки на себе — і снага, і слабота в них самих; вона (інтелігенція) не тільки сама повинна стояти врівень з найвищими думками віку, але й зробити ті думки поспрозі власністю народу... Таким робом, наша ціль — рятування власної народності через ужиття здобутків загальнолюдського поступу; народ наш мусить піднятися у розвитку до інших освічених народів, остаючись тим часом народом українським...»

Скрипнули двері, і з сіней донісся гамір. Припинивши писання, Грабовський оглянувся. Біля порога стояли Арамаан та ще два чоловіки. Лише тепер Павло пригадав, що вчора обіцяв їм сьогодні увечері розповісти про Україну.

— Ти, Вітю, справжній герой! — не міг втамувати свою радість Грабовський, стягуючи з гостя мокрого плаща. — Подумати лише: така непогідь, така холодна і в'їдлива плюта, а він приїхав! У нашому селищі цілий тиждень ніхто й носа не показує надвір, наче весь наслег вивмирав. Чистісінький тобі лицар!

— Такий лицар, як з псячого хвоста сито, — сміється Краніхфельд, незграбно повертаючись, весь обмоклий до нитки. — Та не шарпай, руки повисмикувати можна. І де ти такої сили набрався? Видно, Якутія йде тобі на добре. Поневолі залицарюєш, мавши таких приятелів.

— Ти про що? — питає Павло, розвішуючи плащ біля гарячої печі.

— Навіть не здогадуєшся? Як тобі не соромно? Стільки часу не був у нас! Що ми лише не передумали, — захворів, закохався, нагнівався. А воно — ні се, ні те, ні п'яте, ні десяте. Ну, хай уже ми не могли навідати тебе, бо ж таки не маємо часу, сам знаєш...

— Хазяйнуєте?

— Та хазяйнуємо, хай йому грець.

— Самі ж забагли.

— Забагли? — в голосі гостя забриніла образа. Він струснув мокрим чубом, а на підлозі видовжилася мокра доріжка.

— Ну, не сердься, Вітю. Спасибі, що заглянув. Сідай. Може, чаєм почастувати?

— Не завадить, але спершу частуй новинами.

— Особливими похвалитися не можу.

— Давай, які є.

Краніхфельд пройшовся по юрті, мерзлякувато здвигуючи плечима, і схилювся над столом.

— А це що? — показав на товстий пакет з сірого паперу і без адреси. — Такі великі листи пишеш? Справді, мабуть, закохався?

Лице Грабовського вкрилося сором'язливим рум'янцем. Він теж підійшов до столу і глянув на пакет, наче вперше бачив його.

— Рукопис тієї книжки, про яку розповідав вам улітку.

— Закінчив?

— Здається.

— А як назвав?

— «Пролісок».

— Гарна назва, поетична. А де збираєшся видавати, якщо не секрет?

— Хотів би у Львові.

— Чому ж не в Росії або на Наддніпрянській Україні, скажімо, в Києві?

— Чому? — перепитав Грабовський і, трохи подумавши, сумовито продовжив: — Певно, що хотілося б у Києві, проте видати українську книжку там дуже важко, особливо такому гультіпаці, як я. Хто візьметься за те видання, якщо навіть дозволить царська цензура, хто вкладе свої кошти, потурбується? Таких доброзичливців у мене там нема.

— А у Львові?

— У Львові є, хоча й не дуже грошовиті. Про Івана Франка чув? Цього літа я почав листуватися з Франковим другом Михайлом Павликом і редактором одного з галицьких часописів Василем Лукичем. Оце й посилаю Лукичу, думаю просити також Павлика, Франка, щоб вони допомогли чим можуть.

— Коли так — посилай, діло твоє, але відносно доброзичливців ти помиляєшся. Є вони в тебе й на Наддніпрянщині.

— Тобі краще відомо, ніж мені?

— Може, — загадково відповів Краніхфельд.

Він видобув з кишені аркуш паперу, розгорнув його і хапливо пробіг очима, шукаючи чогось.

— Ага, — хитнув задоволено головою. — Ось воно, те місце, що стосується тебе. Слухай: «Вы когда-то интересовались переводом «Шильонского узника» на малорусский язык. Было это так давно, что вы, может быть, и забыли; история этого перевода следующая: во 1-х, я послал его в Киев, одному малороссу-писателю. Он ответил, что перевод очень хорош, но — странное дело: у нас теперь можно печатать по-малорусски оригинальные произведения, а переводов — нельзя. Поэтому байроновская поэма у нас печататься не может. Он обещал похлопотать и прочее, — но до сих пор я так ничего и не знаю. Наведу еще раз справки, да, может, кстати, и это распоряжение уже отменено. Несомненно одно, что перевод прекрасный».

— Не Короленко часом пише? — запитав Грабовський, коли Краніхфельд скінчив читати.

— Він, Володимир Галактіонович. Учора Евеліна отримала цього листа. Бачиш, чоловік пам'ятає, клопочеться,

мабуть, сам читав і інших просив почитати, а ти — доброзичливців нема... Що тепер скажеш?

Павло не відповів. Був так уражений і зворушений, що не міг слова вимовити. Думки й почуття враз безладно змішалися, наче їх підхопив буревій. Є, є доброзичливці і на Наддніпрянщині! Та ще й які — сам Володимир Короленко! Той Короленко, який теж побував у Якутії. Хай поки що й не надрукують «Шильонського в'язня» в Росії, хай, але вже те, що Короленко, як і той його київський знайомий, визнав переклад прекрасним, — це чогось та варте. Виходить, треба й надалі не послаблювати перекладацької праці, треба шукати добрих людей і в Києві.

— Ти, Вітю, — звернувся до Краніхфельда, що сидів мовчки, — попроси від мене Евеліну, щоб подякувала Володимиру Галактіоновичу за турботу.

— Це вона зробить і без прохання. Є в мене, Павле, ще одна новина, цікава для тебе, але поки не затанцюю — не скажу.

— Не жартуй.

— А чому б і не пожартувати. Танцюй!

— Друже...

— Танцюй... Хоча б ту, що ти любила: ой, гоп, ти-ни-ни...

— Ех, — Павло взявся руками в боки, хвацько вибив дрібушечку, тричі присів, викидаючи наперед носки чобіт, і пішов кружляти.

— Ой гоп гопака, чорні брови в козака! — регоче Краніхфельд, захиляючись. — Ну годі, а то ще юрту розвалиш. Так от. У Вілюйську з'явився польський засланець Дулемба, там же отаборилися Гаврилови.

— Дулемба? — підстрибнув Грабовський. — Невже той, що був у мене в камері і розповів про смерть Надійки?

— Не знаю. А незабаром туди має прийти Ромась.

— Михайло? Де ж він зараз?

— Ніби в Якутську, але скоро вирушить звідти.

— Так це ж чудово! От би зібратися всім до купи та побалакати од душі! Ти, Евеліна, Микола Ожигов, Софія Новаковська, Михайло Ромась, словом — балаганці. Уявляєш?

— Ще б пак. Але ж це неможливо, — зітхнув Краніхфельд. — Неможливо, голубе. Надто далеко від нас Микола та Софія. А з Ромасем твоїм, мабуть, таки скоро побачимось. Знаєш, що ми з Евеліною намислили?

— Що?

— Влаштувати весілля.
 — Справді?
 — Може, й не весілля, а зустріч усіх засланців Вілюй-
 шини під виглядом весілля. Гадаю, власті не заборонять.
 — Всіляке може трапитись.
 — Звісно, але спробуємо. Нам треба, Павле, частіше
 зустрічатися. Ой як треба! Бо так поодинокі й зовсім можна
 занидіти. На власній шкурі це відчуваю. За хазяйськими
 клопатами я, здається, й читати розучився. Ну, про це ще
 побалакаємо, а тепер частуй чаєм.

* * *

Розпрощавшись на краю наслегу з Краніхфельдом, Гра-
 бовський повертався додому мов зачарований. Не помічав
 ні дошкульної мряки, що сіялась густо й настирливо, ні
 хлюпотливих калюж під ногами, ні навіть вузенької вулич-
 ки. Ввижалися лише чорні коси та карі очі, пойняті дале-
 ким і мрійним полиском. Буйне шумовиння волосся поволі
 розпливається і тане, а тихий мерехтливий зорепад великих
 очей, здається, огортає душу, і вона мліє в його шальних
 обіймах, захлинається солодкими муками.

Ольга. І чого так забилося серце тоді, коли Віктор ска-
 зав, що Гаврилови у Вілюйську? Чому? Ну, сподобалась
 тобі жінка, дуже сподобалась, запала в кожну фіброчку
 твого ества. Може, тому, що чимось нагадує твою незабут-
 ню сестроньку. Може. Але ж ти так мало знаєш її: всього
 кілька разів бачились, а розмовляли ще менше. До того ж
 заміжня вона. Сам помисли над цим. Помисли!

Та думки каламутяться, як і оте звабне й хистке ма-
 рево кіс. Де там зараз зібрати їх до купи, зладити, спряму-
 вати? Вона, одна вона — Ольга.

Він не споруджує собі якихось фантастичних замків,
 нічого не розраховує, не планує, не сподівається фаталь-
 ного збігу обставин: вона потрапляє у велике нещастя,
 він долає незмірні перепони, рятує... Ні. Хоча б зрідка ба-
 чити її, чути голос... Така сподіванка жевріла саме в той
 час, коли обдумував і писав клопотання дозволити йому
 переїхати в Якутськ, а тепер... Якби ж то знаття, що так
 вийде, то ліпше просився б у Вілюйськ.

Біля Байбалових воріт побачив коня і здивувався —
 невже нові гості? У вершникові, який тупцяв перед юртою,
 пізнав симпатичного конюха мархінської управи.

— Я, Павле Арсеновичу, — сказав той уже в юрті, —
 на хвилинку зазаскочив.

— Таке спішне діло, що під плутою добиралися?
 — Ніби не таке й спішне, але нашому голові не тер-
 питься. Все хоче збутися вас.
 — Звідси?
 — Так. Ви, здається, клопотались про переїзд у
 Якутськ?

— Так, а що?
 — Прийшла відповідь з Іркутська. Генерал-губерна-
 тор дозволив вам переїхати, але не в Якутськ, а до Ві-
 люйська.

— У Вілюйськ? — не повірив своїм вухам.
 — Еге. Коли не захочете — можете й не їхати. То вже
 ваш клопіт. Але я б не радив вам лишатися тут.

— Чому?
 — Є одна причина. Тому й заїхав.
 Десь місяць тому староста Югай надіслав голові мар-
 хінської управи Попову скаргу, в якій ремствує на Гра-
 бовського. Засланець, мовляв, не покався, продовжує свої
 витівки. Самочинно, не питаючи дозволу, ходить у сусідні
 наслегі, до таких, як сам, злочинців. Вони відвідують його,
 і невідомо, про що розмовляють. Очевидно, знову ведуть
 протиурядову політику. До нього в юрту вечорами сходять-
 ся й бордонські барахсани, там він їм щось говорить та
 вичитує з книжок, підмовляючи до непослуху. Староста
 просить голову управи зробити трус у Грабовського, а всі
 самочинні походеньки, зустрічі й зборища суворо заборо-
 нити.

Захар Попов, чоловік хитрий і нерішучий, довго сушив
 собі голову над тією скаргою. Не знав, що робити з нею,
 чи переслати її окружному справникові, чи викликати до
 себе Грабовського і побалакати з ним. Так ні до чого пут-
 нього не дійшов, а тим часом з Вілюйська привезли цир-
 куляр генерал-губернатора. Голова управи дуже зрадів —
 халепа сама впала з плечей.

— От і погнав мене передати старості генерал-губер-
 наторове повеління, ну, а я самохіть тихенько забіг до вас.
 На цьому будьте здорові.

— Зачекайте трохи, хоч перекусите, — заклопотався
 Грабовський.

— Ні, ні, дякую. Треба поспішати до Югая.
 — Спасибі, чоловіче добрий, велике спасибі.
 — Нема за що. Аби тільки вам пішло на краще.

Гострий запах прілої глини, що підсихала на тількино складеній печі, дратівливо лоскотав у носі, дурманив і стомлював. Полишивши писання, Грабовський вмовився біля теплої груби і почав гортати свіжу книжку «Народу», яку отримав від Павлика в день від'їзду з наслегу і встиг лише нашвидку переглянути. Але й читати не хотілось. В пам'яті роїлося все пережите за останні тижні.

«Весілля» Віктора та Евеліни не відбулося, в чому значною мірою завинив також він, Павло. Як тільки раптово мороз скував пліту, а земля вкрилася снігом, Грабовський на Арамаанових нартах помчав у другий Мархінський виселок.

Краніхфельди радісно стріли його, але коли почули про циркуляр генерал-губернатора та Югаїв донос, то стривожились і засмутилися. Хоч як важко було розлучатися з найближчим другом, вони все ж одноставно радили скористатися дозволом.

— Ідь, Павле,— говорила Евеліна.— І не зволікай. Бо вже як той осоружний староста в'ївся, то від нього не одкараскаєшся. Буде паскудити тобі, де тільки зможе, сам добре знаєш цих чиновних башибузуків.

— Та дивись, не цурайся нас,— докинув Віктор.— Коли буде в чомусь потреба, подавай звістку, ми ж маємо своє хазайство — допоможемо. А «весілля» справимо пізніше. Ідь.

Грабовський послуховався дружньої ради. Повернувшись від Краніхфельдів, почав готуватися до від'їзду. Тихцем рихтував свої пожитки, запасався харчами на дорогу, чекаючи, доки Югай офіційно сповістить розпорядження з Іркутська. Але староста не сповіщав, наче не хотів одпускати засланця з свого наслегу. За цей час він чогось двічі їздив до управи: може, домагався дозволу зробити обшук у Байбаловій юрті. Либонь, щось таке було, бо коли нарешті покликав Павла до себе, то аж палахкотів люттю. Ледве процідив крізь зуби кілька крижаних слів.

Через п'ять днів по тій короткій балачці Грабовський побачив у вілюйському поліцейському управлінні нового справника — Кочаровського — і був приємно вражений. Порівнюючи з Антоновичем, цей виглядав значно старшим, здавався більш розважливим і людяним. Говорив тихо, теплим грудним голосом:

— Ромась уже прибув, але зараз його в місті нема. Я доручив йому зробити опис нашого округу, і він поїхав по

улусах. Коли повернеться, важко сказати, мабуть, у кінці тижня.

— А як з мешканням? — поцікавився Грабовський.

— З житлом у нас погано. Тіснота страшна, особливо в юртах. А тут, як на лихо, ще й люди прибувають. Ледве влаштував Гаврилових і Ромася, тепер — ви, а вже отримав повідомлення з Якутська, що скоро прийдуть якісь Юделевський, Михайський і Кассіуші. Словом, можу поради-ти вам хіба що таке. Недалеко від тюрми пустує колишня сторожка. Правду кажучи, пустує з дурного дива: у ній по-затрік застрелився поштмейстер. Відтоді вона й викликає страх у вілюйців. Темнота, знаєте, забобони. Коли хочете — поселяйтесь. Там, правда, ще треба докласти рук... Можете й сьогодні глянути.

Одвернувшись до відчиненої квартирки, Кочаровський гукнув:

— Генрик Адамович!

До кабінету зайшов чоловік, у якому Грабовський, на великий подив для себе, пізнав того, що приніс йому в іркутську тюрму звістку про трагічну смерть Надії Сигиди.

— Дулемба?! — підхопився з стільця.

— Павло? — вигукнув у нестямі й колишній карійський каторжник.

Якусь мить мовчки оглядали один одного, а потім міцно потисли руки.

— Ви знайомі? — здивувався Кочаровський.

— Знайомі, прошу пана,— ствердив Дулемба.— Зо дві години разом сиділи в одній буцегарні. Оце зустріч! Ти лише зараз, Павле, звідтам?

— Ні, давненько вже, року півтора. Жив у Бордонському наслегу мархінської управи, а тепер перевели сюди.

— Квартиру знайшов?

— Ще не шукав.

— То й не треба. Спинишся в мене. Пан справник дозволить?

Кочаровський не заперечував. Був навіть задоволений, що так просто й легко вирішилось з мешканням для нового політичного засланця. Але ще раз нагадав про тюремну сторожку.

— За тим і покликав вас, щоб ви показали її Павлові Арсеновичу. Гадаю, в ній можна жити.

— О-о! — запалився Генрик Адамович, мов юнак.— З тої вартівні вийде файна халупа. Завтра покажу, а зараз — до мене.

Кімната Дулемби була невеличкою і на диво затишною, наче її доглядало дбайливе жіноче око. Та найбільше вабили Грабовського в ній книжки, які купчилися не тільки на столі й вікнах, а й на підлозі. Приємно вражав і господар. У ньому, енергійному, радісно збудженому, тепер не було й сліду тієї важкої моральної пригніченості, з якою три роки тому завітав до Павла в камеру іркутської кам'яниці. Навіть повен рот зубів має, видно, нові вставив.

Запитанням, переказам не було кінця. За ними й вечір, і довга зимова ніч спливали непомітно. Більше говорив Генрик Адамович.

Виходець з дрібної шляхти, Генрик не пішов узвичаєною стежкою своїх дідів та батьків. Не скінчивши гімназії, юнак покинув її і став заробляти собі шматок хліба на одній з варшавських миловарень. Там і почалася його життєва школа. Читання заборонених книжок, знайомство з трудовим людом, виступи з промовами на зборах. Перший арешт, два роки сидіння в тюрмі...

Після ув'язнення — знову діла. Ще цікавіші й інтенсивніші. Людвиг Варінський, Едуард Плоський, Тадеуш Рехневський, Дулемба фундують першу польську партію робітників «Пролетаріат», створюють її центральний комітет, організовують каси допомоги безробітним, агітують живим і друкованим словом, чинять праведний суд над царськими посіпаками, налагоджують стосунки з петербурзькими та київськими народовольцями...

А потім — сталося це десять років тому — прошуміли масові арешти по всій Польщі. До варшавської цитаделі кинуто було близько двох сотень робітників та інтелігентів. Довго тривало слідство. Власне, не слідство, а паскудна карикатура на нього. Підробка протоколів, фізичні й моральні тортури над допитуваними, шпигунство, провокації, підкуплені свідки, цілковита зневага до голосу оборонців — чого там тільки не було під виглядом правосуддя. Жорстокішого вироку навіть сам диявол не міг би придумати: чотири керівники «Пролетаріату» — Петро Бардовський, Станіслав Куніцький, Михайло Осовський, Ян Петрусінський — зависли на шибениці. Двадцять п'ять пішли на каторгу або в заслання. Крім них ще тридцять три зазнали нелюдської розправи так званим адміністративним шляхом.

Дулембі дали тоді тринадцять років каторги. Скоро він пізнав її на Карі. Майже дві тисячі днів — робота, робота, на ногах — кайдани, в руках — прикована тачка. Стусани наглядачів, хліб, схожий на граніт, суп з гни-

лою рибою, позачергові нічні наряди за непокірність. Далі — дике знущання над Лизаветою Ковальською, жіночий протест, смерть Надії Сигиди, самоотруєння Марії Калужної, Марії Ковалевської, Надії Смирницької, Івана Калужного, Сергія Бобохова, довгий етап до Іркутська.

— З іркутської кардегардії, — казав Генрик Адамович, кошляючи білу чуприну на голові, — погнали мене в акаутуйську каторжну тюрму. Вона нітрохи не краща, ніж іркутська, та запізнати її мені вже не довелося, бо через півроку потрапив у вільну команду. Згодом прибився сюди, тут ошатувався. Про варіння мила забув. Знайшов собі інше ремесло — столярство. Роботи вистачає. От і сьогодні справник покликав перестелити підлогу в одній з кімнат управління. Ех, Павле, були б руки, а мука для них знайдеться!

* * *

Вранці Грабовський та Дулемба оглядали сторожку, нараяну Кочаровським. Вона як зловісна потвора стояла на голомозому піщаному горбі обіч високої тюремної загороди. Вікна повибивані, двері напіввідчинені, сіни пергороджені сніговим заметом.

У двох її кімнатах — теж косяки снігу, що своїми вершечками сягають до віконних луток, а в третій, яка колись, очевидно, правила за кухню, біля печі — купка сухих поліняк.

— Буде, пся крив, халуна, буде, — висловив своє задоволення Генрик Адамович. — Зараз і почнемо. Ти, Павле, розпалюй у печі.

Поклавши барду на припічок, Дулемба взявся викидати сніг. У Грабовського ж не ладилось. Хоч дрова й добре горіли, але комин не витягував диму. Довелось переносити палаючі поліна з печі в грубу, яка виявилася справною й незабаром дихнула теплом.

Під кінець тижня сторожка посміхалася скляними шибками, і в ній лунали бадьорий перестук молотка та весела гембелева пісня. То Дулемба вистругував дошки для столу, а Грабовський збивав нове ліжко.

Надвечір несподівано прибіг Байбал. Був захеканий, наче змагався з кимось наввипередки.

— Оце так! — кинув, переступаючи поріг. — Значить, приїхав і сам собі хазяйнує, а тобі, старий, — зась. Гарно, гарно. Чому ж ти, Павле, не зайшов до Дабиита та не дав знати?

— Та я ж, бачите...— почав було Грабовський, але Байбал перебив:

— Бачу, бачу. Не мав часу, знаю. А я мав час у таку сніговицю плентатися туди й назад?

— Ви були в наслігу?

— Авжеж. І вийшов звідси саме в той день, коли ти приїхав сюди. Приходжу, дивлюся — юрта порожня, побіг до Арамаана, а він каже... Я й на ніч не залишився, поспішив сюди.

Байбал підійшов до ліжка, майже готового, поглянув і невдоволено скривився:

— Хіба так роблять?

Грюкаючи бардою, вмить розібрав ліжко, причепливо оглянув стовпчики, дошки, вирізи та дірки в них і, не сказавши й слова, почав знову збивати. Грабовський та Дулемба, пораючись біля столу, мовчки позирали на старого.

— От як треба! — радісно вигукнув Байбал, зібравши ліжко.

Потім нікав з кутка в куток, не знаючи, за що взятись.

— Ану, пустить-но мене, — підступився до столу. — Бо й тут, бачу, не буде діла.

З ним не сперечалися. Стукнув молотком по одній ніжці, по другій, підсунув стіл до стіни.

— Отак потрібно.

— Ми ж так і думали...

Клопотався вже іншим.

— Чому вона нидіє, а не горить? — показав на грубу.

— Дрова сирі, тільки позавчора привезли з лісу.

— Сьогодні принесу сухих з подвір'я тюрми. Треба і в печі топiti.

— Пробували, але вона димить.

— Сам візьмуся за неї, тільки не заважайте...

Прийшовши наступного ранку в сторожку, Грабовський і Дулемба здивувалися: посеред кухні лежала купа цегли, а на місці старої печі зводився підмурок нової. Дабиит розмішував глину в кориті, а Байбал мурував. У цьому ділі він був мастак.

— Більше вона не буде курити, ні, — говорив, орудуючи кельмою.

І не помилився: в новій печі дрова палахкотіли, як у паровозній топці, а в кухні й не пахло димом. Закінчивши піч, Байбал хотів перекласти й грубу. Ледве відговорили його. Тоді вхопився за інше — поставити паркан довкола сторожки.

— Не потрібно, — умовляв його Грабовський. — Це зовсім зайве. Не хочу від світу одгороджуватися.

— Тобі видніш...

Михайло Ромась увірвався в хату, мов буря. Весь засніжений, з розчервонілим лицем, він обхопив Грабовського дебелими руками й довго мовчки тиснув до грудей.

— Ану, покажись, голубе сизокрилий, покажись, — заговорив нарешті, трохи одступивши. — Нічого! — вигукнув радісно. — Йй-богу, нічого! Виріс, посоліднішав, вуса й борода як у Діда Мороза, тільки сивини бракує. А я з улусу. Заскочив до справника, щоб доповісти, що повернувся, а він мені: «Вами цікавився Грабовський».

Павло задоволений своїм другом. Незабаром шість років, як вони розлучилися. Так, так — шість років, з яких біля трьох проведено в тюрмах, а Ромась, на додачу до всього, цілий рік мандрував — з Павлодара до Вілюйська. Проте здоровий, міцний, як дубчак, і, здається, навіть бадьоріший, ніж колись.

— Добре, Павле, що ти приїхав, що не огніздився на Мархінщині, — продовжував Ромась. — Тут ми з тобою таке закрутимо.

— Навіть?

— Побачиш. Якби ти знав, скільки цікавого в тому ділі, котре доручив мені Кочаровський! Побувши оце півтора місяця в улусах, повештавшись між людьми, побачивши їхнє життя, я всім серцем відчув, збагнув, як тутешнє суспільство засмоктала темрява, як спритно орудують у цій темряві, немовби шуки в морі, голови, старости, писарі, податкові чиновники та інші кровопивці. Перечитуєш звіти управ, переглядаєш всілякі документи, — і чуприна на голові стовбурчиться. Самочинство, чорна несправедливість і брутальна кривда виром вирують. Ти уже зв'язався з якимсь місцевим часописом?

— Поки що ні. Та й не поспішаю, бо не збираюся писати, скажімо, в «Якутские епархиальные ведомости». А для чого тобі ті часописи?

— Мені вони, власне, не потрібні. Розумієш, у тих звітах, які я одержав з управ, є такі різючі факти про свавілля місцевої адміністрації, що самі просяться на шпальти. Чому б тобі не повідати їх людям?

— Хай трохи згодом. Зараз не маю жодної вільної хвилини та й не знаю, до якого друкованого органу краще адресуватись. В Якутську я познайомився з Віктором Костюріним. Він, між іншим, також з України, колись учився в Одеському університеті, жив у Херсоні. Торік закінчив термін в Якутії і поїхав до Тобольська. Там його дружина збирається видавати газету «Сибирський листок». Якщо їй пощастить здійснити свій намір, тоді зможу написати.

— От і чудово. А тепер, Павле, розкажи мені, бо я й досі не знаю, як і чому мене притулили до балаганського протесту.

— Як і чому? — перепитав Грабовський.

Цього питання сподівався. Скільки разів ставив його сам собі і намагався знайти відповідь. Та жодна з них не задовольняла і не втішала. Спростовував їх і безжально відкидав, бо видавалися компромісними. Відчував одне — саме він винуватий перед Михайлом.

Тому й гірко було на душі ще тоді, коли велося слідство, коли зачитували вирок. Гризло сумління: за що ж Ромасю дали каторгу, а потім — заслання? Адже він не жив у Балаганську, не писав, не розповсюджував протесту проти розправи в Якутську.

— Вибачай, Михайле, — почав скрушно. — Прости, що так вийшло. Я ж писав тобі, як другові, і, звісно, сподівався, що ти пристанеш до нас, піднімеш всіх павлодарських політичних, а сталося...

— Що сталося?

— Ну те, що й ти сюди потрапив. Винен я.

— Ти? — хмурить брови Ромась. — Нерозумна вигадка і недоречна сентиментальність. Не будь, Павле, бідною Лізою. Ти тут ні до чого.

— Але ж мій лист викликав твою відповідь.

— То й що? Май на увазі, про якутські криваві події в Павлодарі знали ще до твого листа, і я їх сприйняв саме так, як написав. Було дуже боляче й прямо-таки жахливо. Ромась трохи помовчав.

— Зараз, голубе сизий, — заговорив знову, — і сам себе лаю, що був половинчатим, здався на раду товаришів. Тепер розумію: нам треба було протестувати разом з вами. Ви, балаганці, зробили вірно, хоч наслідки й вийшли дуже драматичні.

— Справді драматичні, але ми на похвалу не розраховували. Особливо ж драматичні для тебе: ти ні за що дістав таку жорстоку кару.

— Оце мене найбільше боліло. Тому й на слідстві, на свою голову, поведився, як ображена панянка. Правда, того, що зроблено, вже не виправити, але ти тут не винуватий: мій лист до тебе, як я зрозумів з запитань слідчих, перехопили жандарми і приплели до вашої справи. Так, здається?

— Так, — ствердив Грабовський. — Того твого листа я не отримував. У Балаганськ він прийшов після мого арешту. Мені на допитах цитували його, та й то лише одне місце — де ти погрожував самодержавству динамітом. Що ти писав?

— Зараз не пригадаю, але нічого особливого там не було. Ну сповіщав, що твоє послання отримав, що порадився з павлодарськими арештантами, більшість яких відмовилася підписати ваше звернення й висловилася за доцільність протестувати не в Сибіру і не на папері, а в Росії, з динамітом у руках.

— Кажуть, ти розповсюджував нашу відозву?

— Ні, тільки показав нашим в'язням і передав з тюрми на волю.

Ромась помітно хвилювався. Певно, йому важко було згадувати минувшину. Очі його нараз погасли, а чоло спітніло. Він спересердя кинув недокурок, що вже пік пальці, скрутив цигарку, жадібно затягнувся і продовжив:

— Павле, друже, мушу звірити тобі те, чого ще нікому не звіряв і, мабуть, ніколи не звірю.

— Ну, — посміхнувся Грабовський. — Може, закохався?

— Ні, таке, що в грудях пече.

Павлові брови насупились.

— Зрадив?

— Називай, як хочеш.

— Коротше!

— Весь час караюсь не тільки за те, що мало зробив для поширення вашого протесту, а й за поведінку під час слідства.

— Що-о-о?

— Зрозумій мене. Усі ви, балаганці, були разом ув'язнені і знали, за що саме. А я не мав ані найменшої уяви, чому мене раптом перекинули з спільної камери в одиночню. Довго сидів там, мов глухонімий, доки ти весною не сповістив листовно причини поширення вашої відозви у Павлодарі. Почалися допити, сповнені різних погроз та всіляких натяків. У руках слідчого було всього два факти — моя відповідь тобі і примірник відозви, не до кінця переписаної

мною. У своїх показаннях я плував, але з тієї плутанини загально впливало, що не поділяв настроїв балаганських протестантів, не приєднався до них, умовляв тебе не підписувати звернення і не розповсюджувати його. Спершу, мовляв, хотів переписати ту відозву й віддати комусь, та потім, добре помисливши, вирішив, що все це зайве, непотрібне, тому й кинув переписувати. Словом, одгороджувався від вас, викручувався. За все те не можу простити собі. Колись стільки зазнали разом випробувань, та ще яких...

Ромась змовк, витер рукавом піт з чола і відсапнув так, наче скинув з плечей важку ношу. Мовчав і Грабовський. Тільки густа зажура в очах видавала його душевну муку.

— Не можу і я похвалити тебе, — сказав згодом. Говорив поволі, карбуючи кожне слово, наче виривав їх з найдавших глибин власного серця. — Правду кажучи, не сподівався, що ти по довгій розлуці принесеш мені таку звістку.

— Повір, Павле, я не міг приховати це від тебе.

— І добре, що не приховав, але...

— Павле...

— Бачиш, у твоїй поведінці мене вражає не те, що ти вигороджувався. Зрештою, ти мав на це право, бо найменше завинив.

Грабовський підвівся, нервово покошлав чуприну, пройшовся од столу до дверей і знову сів.

— Ет, Михайле, Михайле. Описуючи тобі якутську різанину, викладаючи наш протест і закликаючи поширити його серед засланих Семипалатинської області, я не допускав, що ти зможеш залишитися байдужим. Навпаки, був абсолютно певний, що ти... Візьми хоч би Краніхфельда, якого тобі, правда, не доводилося бачити. Так от, у нього майже не було знайомих серед монастирівців, і його заслання в Балаганському окрузі наближалось до кінця. Йому, очевидно, найлегше було б пропустити повз вуха трагічні вісті з Якутська. Але він не стерпів, не подумав про власну долю, став одним з ініціаторів протесту, писав його, розповсюджував, за що й потрапив у Якутію. Або Софія Новиківська — сама надіслала листа міністрові внутрішніх справ, рішуче заявивши, що приєднується до протесту. А ти, Михайле, як і я, ще в Бутирках познайомився і подружив з багатьма монастирівцями.

— Павле, я дуже переживав. Я вже після вироку, оголошеного мені, відмовився просити помилування.

— Чув. Це добре. Добре й те, що...

Розмову перервав неспівний стукіт у двері. До хати зайшли Гаврилови.

— Даруйте, що самі завітали, без записки, — вибачався Кость Семенович, сяючи своїм хворобливим рум'янцем.

— Дуже радий бачити вас, — хвилювався хазяїн. — Навіть сам збирався розшукувати, де ви живете.

— Повільно збираєтесь, — встала Ольга Василівна. — Ми тільки сьогодні почули про ваш приїзд, а ви, кажуть, давненько тут. І все збираєтесь...

— Житло обладнував. А ви вже обжилися?

— Трохи.

— Знайшли роботу?

— Я займаюся фотографією, — відповів Кость Семенович, — а Оля, здається, скоро почне працювати в лепрозорії.

Низько схиливши кучмату голову, Байбал ходить по хаті, супиться, іноді зітхає і скося зиркає на хазяїна. Але кожна зморшка його худого обличчя світиться теплою батьківською любов'ю, яку не можна ні вгамувати, ні приховати.

Той день, коли сторожка була повністю відбудована і Павло перебрався сюди від Дулемби, здавалося, став для Байбала святом. Він бігав, метушився, перекладав принесені речі й книжки, топив у грубі, в печі, до блиску вимивав підлогу. Відтоді й приходив щоранку і шукав собі якогось діла. Поробивши все, взявся прокопувати стежку до церкви на березі Вілюю, сажнів за двісті від тюрми. Всі умовляння Грабовського були марними.

— Не думаєш ходити на відправу, то я тебе не силу, не ходи. Але стежка має бути, — відмагався і продовжував вергати лопатою сніг. — Щоб ніхто не дорікав, що не шагуєш бога.

Згодом почала виявлятися нова химера старого — подоба ревностів. Як хтось заходив до Грабовського і довгенько затримувався, Байбал не міг приховати свого невдоволення: переступав з ноги на ногу, голосно позіхав і спідлобав поглядав у бік хазяїна, немовби підказував — випроводжай.

Уже цього непростого гостя, тобі треба працювати. Так і сьогодні. Вранці, йдучи на роботу, завітав Генрик Адамович. Він недовго сидів: оддав часописи, що брав почитати, похвалив Павла за намір написати статтю про Чернишевського та й пішов.

— Чернишевський, Чернишевський,— перекривив того Байбал, коли за Дулембою зачинилися двері.— Що він знає про Миколу Гавриловича, адже ніколи навіть не бачив його? Стружиш собі дошки, то й стружи, а то ще — Чернишевський, стоящий чоловік, світило...

— Е-е, це ви вже дарма,— стримано посміхається Павло.— Генрик Адамович вміє не тільки стругати. Він знається на грамоті, читав книжки Чернишевського, навіть розповсюджував їх.

— Читав? — здивувався старий.— Ну, коли так — діло зовсім інше. А такий непоказний. Хочеш писати про Миколу Гавриловича?

— Авжеж.

— Це добре. Але спершу піди та розпитай людей.

— Тут є багато таких, що знали його?

— Вистачить. І я можу одвести тебе до них. От хоч би Карякіна, чи, як її прозивають у місті, Карячиха. Він колись столувався в неї. Треба заглянути й до Миколи Жиркова. Цей тоді вчився в козацькій школі і часто ходив з Миколою Гавриловичем на прогулянки. Можна б сходити й до Кокшарських, але ті, мабуть, нічого гарного не скажуть або ще й набрешуть.

— Чому?

— Він розбив з ними глека.

— Глека?

— Кокшарський тоді був помічником справника і якось запросив Миколу Гавриловича додому. Той пішов. Може б, лиха й не сталося, якби не Кокшарська. За чаєм вона почала вихвалитися, як спритно вміє обдурювати якутів, виторговувати в них хутра. Мовчки вислухавши це, Микола Гаврилович шапку в руки і гайда з хати. Більше ніколи й не заглянув до них. Любив правду, а за бідних горою стояв.

— А в камері Чернишевського ви бували?

— Таке питаєш! Вважай, щодня, як оце в тебе.

— От мені б побачити її, ту камеру.

— Тоді ходімо.

Грабовський одягнувся, й рушили. Спинились перед темно-бурою брамою, що дивилася прямо на крижане дзеркало річки. Впоперек неї, від слупів до середини, пролягли дві залізні штаби, зімкнені важкою колодою.

— Оце так замкнули після монастирівців,— мацає Байбал колодку і йде далі.

Недалеко від брами знайшли дірку в загороді і, пригинавшись, пролізли. Грабовський оглядає подвір'я. Так він і уявляв собі його, не раз вдивляючись поверх гостроколу в покрівлі тюремних будинків.

Он, у найдальшому закутку, ледве визирають з-під снігу дві невеличкі споруди, уже напіврозвалені. Там, кажуть, раніш містилися цейхгауз, кухня, лазня. Ближче до брами — великий, продовгастих і похмурий будинок з ганком, одними дверима і частими вікнами, густо заграбованими. Павло догадується — то і є в'язниця.

— На цьому ганку,— каже Байбал, одчиняючи важкі двері,— любив стояти Микола Гаврилович, зустрічаючи вранішнє сонце. Іноді літніми вечорами сидів тут. Сам собі, щоб ніхто не заважав. Вийде, бувало, з книжкою, сяде...

Посеред в'язниці — широкий, як вулиця, коридор з подвійними вікнами. Обабіч нього — шестеро дверей з вухати-ми залізними засовами: до кожної камери. На коридорі і в камерах валяються розламані тапчани, стільці, злежане сіно та різний мотлох, покритий товстим шаром пороху. Всюди моторошна, гнітюча пустка.

Важко дивитися.

Важко дихати.

Важко думати.

— У цій,— показує Байбал на першу камеру праворуч,— жив жандарм. У сусідній — козацький урядник. Микола Гаврилович — он у тій крайній, найтемнішій і найхолоднішій. А я — по всьому коридору. Тут у печках палив, вав, прибирав...

Двері камери Чернишевського прикручені дротом. Перед ними підметена підлога.

— Хтось тут хазяйнує?

— Це я позавчора,— відповідає старий.

Він повагом розмотує дріт, скидає з голови шапку і вчисті, з якимсь побожним трепетом, відчиняє. Ця камера, як на одного арештанта, досить простора, може, трохи й більша за інші, але набагато темніша, бо її вікно майже впирається в тюремну загороду і до нього не сягає жоден промінець. У ній чисто, меблі цілі і незапорошені — мабуть, Байбал повитирав.

Під одною стіною — дерев'яне ліжко, маленький столик, на якому лежать окуляри з одним скельцем і ручка з поржавілим пером. До протилежної стіни притулилася масивна скриня та довжелезний стіл. В кутку, біля голландської

грубки, — схожа на баддю бочечка з лозовими поворозками.

— Все це так і було при Миколі Гавриловичу, — пояснює Байбал. — Правда, одразу після його виїзду пропало крісло, сонячний годинник і мідний самовар. Певно, вартівці поцупили або й сам Кокшарський, що любив погріти руки на чужому. В цьому бочонку Микола Гаврилович тримав воду. Підвішував його до стелі, аби не налазили таргани та миші, які тут кишіли. В скрині зберігалися харчі, посуд, деяка одежа. Тією ручкою писав. Ото бідний мучився, коли зламались окуляри. Заки привезли нові, дивився через одне скельце і нагинався до самого паперу. На цьому великому столі горами стояли книжки, до яких нікого не допускав, навіть мене.

— Куди ж вони ділись? Узяв з собою?

— Його звідси випроводили тільки з тим, що на нього. Книжки залишилися. Потім, кажуть, їх вивезли в Якутськ. А він, чуєш, мовби здогадався, що має покинути Вілюйськ; за два дні перед тим подарував мені новісінький каптан, який прислала йому жінка. Добрий був, ніколи нікого не кривдив, мене часто підгодовував. Ото принесе йому Карячиха, а він, що з'їв чи не з'їв, і вже кличе: «На-те, покуштуйте, як люди смачно готують».

— Ви довго йому слугували?

— Слугував? Так іноді допомагав. Хоч він того не любив. Прийду, бувало, вранці, а в нього вже чисто-чистісінько. Хочу помити підлогу — теж не дає: сам, мовляв, помию. Правда, топив я йому в грубі ліпше, ніж у жандарма й урядника. За це він, сердега, один раз мав велику халепу.

— Яку?

— Був серед козачої варті п'ятидесятник Євтропій Бродников. П'яниця невсипущий, а начальству ліз без мила куди не слід. До Миколи Гавриловича завжди прискіпувався, ходив за ним назирці. На мене гримав: «Чого, саха, турбуєшся про політичного злочинця? Чому погано топиш у моїй грубі?» Та я його слухав, як бог шамана... Коли одного разу рано-вранці заходить справник Третьяков, його помічник Кокшарський та ще якийсь чиновник з Якутська. Чогось довго обдивлялися подвір'я, тюрму, камери. Потім допитували всю варту, чи справно стереже вона в'язня. Аж згодом стало відомо, що то Бродников написав брехливий донос на Миколу Гавриловича.

— Що ж Бродникову було за те?

— Нічого. Трохи полаяли, на тому й скінчилося. Навіть в варті не вигнали.

— А ви приїзд полковника Купенка пам'ятаєте?

— Ще б не пам'ятати! Той бузувір тоді накоїв такого, що Микола Гаврилович ледве видихав.

Сталося це під різдво, в найлютіші морози. Раптом серед ночі, не сповіщаючи окружного справника Івана Жиркова, той жандармський полковник з десятиків Миколи Гавриловича. Всю ніч рилися в його камері, все перетрусили й поставили догори ногами. А вранці пішли по містечку. Заглядали в двори, на горища, копирсалися в коморах, порожніх ямах з-під сими, зривали підлогу в будинках — чогось шукали. Та не знайшли.

— А в Миколи Гавриловича?

— Забрали кілька папірців та гроші, і більш нічого. Між людьми ходила чутка, нібито Купенко вивіз цілу хуру вслякого писання, але то неправда, бо я був тоді і все бачив. Коли поїхав Купенко, для Миколи Гавриловича настали ще гірші часи. Жандарми не одставали від нього ні на крок. І вдень і вночі, навіть до вітру водили під караулом.

Грабовський слухає, мовчки озирає кімнату, і йому здається, що всюди бачить сліди рук великого правдолюбця. Виразні, наче вкарбовані, вогнем душі випечені, люмі сліди. Ох, купенки, бродникови, — і ви тут ходили, людоїди, обмацували все брудними пальцями, вгризалися зубами й пазурами, топтали кованими чоботищами, роззвір'ячою люттю розривали його скривавлене серце, розпинали, як Прометея, та своїх слідів не залишили. Ні! Тільки сумна згадка тюремного сторожа, слізи матерів і дітей, над головами яких ви руйнували дахи серед зими, розпанахані ями з-під сими. Ото і все.

Можливо, ви десь ще тиняєтесь по світу, вишукуючи собі нові жертви. Можливо, хизуєтесь блискучими еполетами, аксельбантами, орденами, нишком строчите доноси. Над його ж могилою скоро вп'яте розцвітуть квіти — сині, голубі, жовтогарячі, червоні. Але ви вже давно мерці, готова пожива для хробаків, бо такими зачалися в материнському лоні. А він — живе і зараз, житиме й потім — навічно нездоланий велет. Пророча мисль і дальнотна мрія, невідвладні ніяким гратам, незмірні праця й туга, народжені й поховані сюжети, палкі поривання і світлі надії — все тут його. Вони завжди зорітимуть над високими

кручами холодного Вілюю, над убогими якутськими оселями, над Руссю неосяжною, над усіма видноколами. О, не вам, нікчемні купенки та бродникови, не вам зоріти над світом, не вам, убогим, ставати на про з великим ним...

І дома Грабовський не міг вгамувати збентежене серце. Було гірко й важко. Місця собі не знаходив, а сльози самі наворачалися на очі. Уява повністю опанувала його, диктуючи свої права, свої веління. Вона поновлювала в пам'яті все, що бачив сьогодні у в'язниці, творила й те, чого ніколи не бачив.

Он там, на ганку каторжної тюрми, показався старенький і сивенький, скарлючений недолею дідусь. У сірій широкополій свитині, розтоптаних валянках, з книжкою та паперами в руках. Затінивши окуляри долонею, яка безуважно тремтить, він полинув у думках, як птах у стрімкому польоті, в далеку й захмарну далину.

Дивиться. Гадає.

Когось чекає.

Сподівається.

Кличе.

А може, ридає невидимими сльозами.

Може, нишком полинув туди, де конає Росія в кайдаках, стенаючись у тяжких муках і прагнучи, як світа-сонця, поступу вперед.

Може...

Нараз переступив з ноги на ногу, немов пік його дерев'яний поріг, опустив кволу руку, похитнувся, наче підстрелений орел, і зник за високими дверима. Через якусь хвилю вже сидить на стільці, притискує до самих брів окуляри з одним скельцем, примружує підсліпуваті очі і шпарко пише. Пише, пише, ніби боїться, що хтось схопить його за руку і спинить, не давши висловити те, чим повниться душа. О сили небесні, о кривдо земна, о доле нещасна! Козацький урядник, нахабний, як і саме найбільше зло Русі, схилився над його худим плечем, напружує зелені зіниці, аж пропікає папір хижим, пронизливим зором.

Зненацька, якось незримо й невідомо звідки, насунулась темна хмарина і затуманила собою все, навдивовижу яскраве, видіння. А як розтанула вона, легенька, то в камері вже не було ні дідуса, ні урядника, ні столу, ні стільця, ні чоґісінько. Лише метався по стінах і стелі, поблискуючи нечелюстними зубами і пожираючи списані папери, вогонь, а з нього викублювався темний попільнець.

Павлове серце стискалось від шаленого болю. Це ж, пев-

но, ніхто ніколи не довідається, що думав, чим клопотався великий чоловік, які благородні думи і мрії поглинуло зажерливе полум'я.

* * *

З піщаного горба сніг зліз скоро, а на рівнині, де його було найбільше, танув поволі, обертаючись у ріденьку кашу, сіру й холодну. Вона заповонила всю прибережну вулицю, одділивши тюрму від містечка. Хоч бери та й човном перепливай.

— І так кожної весни, — каже Байбал, поглиблюючи канаву між вулицею та вілюйським надбережжям. — Зо два тижні ні пройти, ні проїхати, поки сама вода не висохне. А доглядати за ярками, прокопаними Миколою Гавриловичем, начальство не хоче, навіть людям боронить. Їх, цих ярків, було три — цей та два з того боку тюрми, від яких і сліду вже не залилось. Любив небіжчик це діло. Іноді я підсобляв йому трохи, і тим самим начальству ніби болячку посадили на м'яке місце. Он уже й зараз суне... Грабовський озирнувся. Попід тюремною загородою поспішав поліцей, цибатий, мов журавель.

— Чого тут порпаєтесь? — гримнув до копачів.

— Хочемо воду спустити в річку, — відповів Грабовський.

— Могли б у іншому місці копати.

— Для чого ж, коли є стара канава.

— Пан справник забороняє. Хіба не знаєте, чий це ярок?

— А звідкіля нам знати? — схитрував Павло.

— Не забувай мені баки. У Вілюйську всі знають, хто його викопав.

— Може, вілюйці й знають, а я приїхав сюди перед різдвом, коли все було заметено снігом. Оце вперше бачу.

— А ти? — похопився поліцей до Байбала.

— І я вперше. Колись любив копати ярки Чернишевський. Але то було давно і копав не тут, а по той бік тюрми. Цей не Чернишевського.

— Не Чернишевського, не Чернишевського, — глузливо повторив поліцей. — Хто тобі дозволив згадувати злочинця?

— А я й не згадую, так, прийшлося до слова.

— Годі! — розсердився поліцей. — Кінчай, кажу тобі, бо справник...

— Зараз, зараз, пане.

Старий зруйнував гребельку і завдав лопату на плечі.
— От бачите,— сказав, дивлячись на брудну воду, що вже наповняла прочищений яроч.— А ви кричите. Хай собі біжить до річки. Людям буде дорога в церкву, а попові — вигода.

— Тепер геть звідціля, щоб я вас тут більше не бачив,— пробурмотів поліцай і рушив до міста.

— Добре, добре,— хитав головою Байбал.— Ось я навіть лопати однесу додому.

Зійшовши на кручу, Грабовський окинув зором річку. Вона широка й повновода, а на крутому повороті — швидка, сердита, аж бурунить хвилями. Вони, вкупі з масивними крижинами, навально летять до піскуватого підніжжя кручі, грізно б'ються об неї, і від тих ударів здригається тюремне подвір'я, поскрипуючи дерев'яними будівлями. Течія вихоплює з кручі цілі брили землі, розмелює їх між крижинами і несе в безвість.

Ото сила. Перед нею, здається, ніщо не зможе встояти. Ще дві-три весни, й такі розливи, як оце зараз, зруйнують похмуру в'язницю, де загинуло стільки великих думок мужньої й нездоланної людини.

День видався хмарний і марудний, наче не доспав у коротку червневу ніч. Вранішнє сонце, вихопившись з-за лісу, гайнуло піскуватими горбами, розлилось на вікнах колишньої тюремної сторожки і кудись зникло, немовби стрибнуло в провалля. Небо й земля спохмурніли, зажурилися.

Грабовський поспішав. Стискуючи між пальцями ручку, схилявся над папером, і перо тихо поскрипувало. Потім одривався від столу і починав ходити з кутка в куток своєї напівпорожньої господи. На ходу видобував з конвертів листи, перечитані вже не раз, пробігав їх очима, супив брови.

— Негарно вийшло, негарно,— потирає чоло.— Для чого було, не подумавши, робити таке?

Ще позавчора пообіцяв своїм маленьким друзям піти сьогодні на вілюйські плеса й луки. Там зараз дуже цікаво. Після весняної повені Вілюй ліниво й тихо перегортає свої крижані хвилі. Аж ген-ген, потойбіч від тайги, на його широкому узбережжі, вкритому рівною й густою щитою трав, купчаться, шукаючи поживи, птахи. Яких тільки не побачиш: гуси, качки, кулики, дикуші, кукші, рябчики,

лебеді, білий журавель, і трипалий дятел, і рожевий мартин...

Гудить себе Павло. Пощо було обіцяти? Знав же, сподівався, що сьогодні чи завтра прийде пошта і принесе йому, як завжди, разом із щастям нові тривоги, коли вже ніколи буде думати не те що про звабні вілюйські плеса, дівчату та пернате царство, а навіть заснути.

Давно чекав тієї пошти. Два тижні тому мала бути, та не була. Уже навіть подумував, що прогавив або що вона нічого йому не привезла і тому не зайшов поштмейстер. На столі зібралася он яка купа листів на Україну.

Думки, як галич, рояться одна чорніша другої. Невже набрид своїм скаргними листами там, на Україні? Набрид... Ех люди, коли б ви знали, як тут живеться! Всі поніміли, наче змовились його доконувати. Що з тими статтями й віршами, котрі послав уже звідси в Галичину? Дійшли вони чи загинули в дорозі?

Чому не пише Іван Франко? Це особливо боляче. То ж він перший відгукнувся на його голос, перший оповістив читаючу громаду про поета-засланця Павла Граба, а тепер чомусь замовк.

Мовчить і Михайло Павлик, і Кость Паньківський, що вислав ще в квітні окремі аркуші «Проліска», і Василь Лукич — невже розсердився за те, що в листі до Франка назвав його «Зорю» безкритичною? Але за таке сердитися не можна, бо ж сказано таки правду, а правда, братики мої, вища над усе!

Серце ридало. Угамовував його, як міг. Чого ти, дурне, чого? Заспокойся. Може, їм не до мене, може, своє лихо, свої клопоти допікають?.. Нарешті не втерпів, воно, серце, таки здолало,— і самі собою полилися слова, пекучі, мов отрута, настояна на всіх найгірших полинах:

Чи ви живі, чи повмирали;
Чи я діждусь коли, чи ні,
Щоб клаптик часом переслали
Паперу братнього мені?
Прохав, молив... Що більше вдію?
Хоча б хто на сміх написав...
То все б кохав дурну надію,
Все б долі привид не зникав.

Привид долі. А він таки тікав. Тікала надія, ховаючись за видноколами. Куди ще звертатися, кому писати, що робити? Питав німих стін, питав Байбала, але стіни

не озивалися, а старий якут лише зітхав і відкашлювався, наче його щось дерло по горлі. Іноді колишній тюремний сторож поймався недобрим гнівом і жбурляв слова, мов камінці:

— Забудь, Павле, про них, коли такі, хай їм. Микола Гаврилович також усе нудився за листами.

Та від Байболової ради не ставало легше. Деякі листи й вірші, наготовані до відсилки, пошматував, викинув за поріг і вирішив бодай трохи розважити наболілу душу — піти з дітлахами на плеса.

А вчора, вже по обіді, забіг поштмейстер і поклав на його стіл цілий пакунок. Все з України. Від радості, що враз гарячим прибоєм залила груди, дав поштмейстерові цілого карбованця. Вражений таким несподіваним дарунком, чиновник пообіцяв на один день затримати вілюйську пошту, аби щедрий засланець спорядив усе те, що має одсилати.

Випровадивши поштмейстера, тремтячими руками розклеював пакунки та листи і взявся читати. Кость Паньківський надіслав ще десять примірників «Проліска», а в листі просив нових творів, запитував, чи все дійшло з його попередніх посилок. Лист від Михайла Павлика був значно ширший. Цілий тобі трактат. От добродій Павлик, який він сумлінний і розумний. Уміє сказати те, що хоче. Читаєш його послання, і ніби прояснюється твоя уява, світлішає в голові, постає перед тобою ціла картина галицького літературного життя, політичних і мистецьких змагань. Спасибі йому, що не пошкодував часу й сил, задовольнив прохання.

Потім узявся за часописи. То були деякі минулорічні примірники «Народу» й «Хлібороба» та найновіші — сьогорічної «Зорі» й «Правди». Спершу припав до «Зорі» — цієї найдавнішої своєї знайомої. У ній шукав насамперед те, що раніш знаходив, — зашифроване листування з ним. Гортавав нервово, стрибаючи гарячими очима по сторінках.

— О-о! Є! — гукнув так, що шибки дзенькнули. І, стисливши голос, прочитав: — «Вп. П. Граб. Поезії і ін. статті дістали. Незабаром покористуємось, спасибі Вам».

Сльози радості котилися по худих щоках.

— Спасибі й вам, люди добрі, що не забуваєте.

Примірники «Народу» й «Хлібороба» переглядав до півночі. Забув і про вечерю. Поклавши часописи на стіл, ходив по хаті і обдумував прочитане. Почуття були збурені, а враження строкаті й барвисті, як оті привілюйські луки.

В «Народі» не сподобалася стаття Якова Невестюка, що без знання справи, подекуди навіть райдужними барвами малювала життя політичних в'язнів царської імперії. Чому Павлик легковажить з друком?

Якийсь Римар у «Хліборобі», розповідаючи про свою тяганину з місцевим попом, милується облудною християнською мораллю, готовий навіть схилитися перед цісарською деспотією...

Підхопився ще до сходу сонця і зразу ж сів за стіл. Квавпився, сподіваючись, що з хвилини на хвилину галасливі хлопчики принесуть у його німу хатину свій дзвінкий і милий сміх.

Писалось легко. Нібито не перо шурхотіло, а думки, ясні й погожі, злагоджено крокували, зручно влягаючись у рядки. От уже готова відповідь Паньківському. Вона — стисла, ділова, густо пересипана назвами книг, часописів та цифрами.

Над листом до Павлика задумався. Чомусь почали розбігатися думки. Ніяк не зладиш їх, не зосередиш, щоб одним махом викласти на папір. Ще перечитав Павликове послання, поклав на стіл і непомітно для самого себе повернувся до того, над чим уже не раз і не два замислювався. Потирав чоло, кошлав чуба. Халепа, та й годі. Не легко розібратися в тих галицьких літературно-політичних партіях. Там, на місці, певно, легше розпізнати їх. Одне ніби ясно: він не міг би пристати ні до москвофілів, ні до народовців. То вже так.

Раніш, читаючи «Правду» і вірячи їй, проймався беззастережною повагою до народовців. Москвофілів зневажав, коли не сказати більше. Цих агентів самодержавства в Галичині добре показав ще передніше Чернишевський. Так як ніхто цього не зробить між галичан, хіба що Франко. Вони зрозумілі — недвозначно «тверді» у своєму, може й платному, служінні царському тронові. Але народовці — з цими справа набагато складніша...

Знову простягає руку до Павликового листа, розгортає його, вчитується — і аж на лиці міниться. Ще заглядає в учора принесену поштмейстером книжку «Народу». Так воно таки й виходить. Залицяються народовці до цісаря, б'ють йому доземні поклони, сподіваються на його ласку. От тобі й «нова ера», нова, м'яко кажучи, недоладність.

Схиляється над чистим аркушем, і перо шарудить, волючачи за собою кривулясту стрічку. «Дорогий брате Павлику! Листи ваші дістаю правильно — чимале вам

спасибі! Ви розчинили трохи мої очі на справи галицько-руського життя, бо доти я блукав у темряві. Та й як було не блукати — одно: через лихі обставини, в яких перебуваю; друге — через свою українську байдужість; третє — староруським брехням, що часом появляються на сторінках російських реакційних видань, я не вірив і не віритиму, навіть тоді, коли що-небудь походить на правду...

Що тичеться народівців, то я виображав їх «свічадом доброчинності», високо ставив у своїй уяві, з великим болем перечитував про «нову еру» і другі події... Мені здавалось, що в запалу бійки Ви, може, й побільшували вини табору народівського, бо ж самі кажете, що тій «ері», як і іншим подіям, причасна гірстка народівців, а далеко не всі вони. Як би там не було, по моїй думці, у радикалів може бути згода де в чому тільки з народівцями...

Нараз плин думок, що набрав потрібного ладу, скаламутило глухе тупотіння ніг під хатою. Грабовський почав наслухати. На устах тріпнулася посмішка. Догадувався — то прийшли хлопчєята. Стало і прикро, і приємно. Ну хай так, хай — він піде з ними трохи на луг, може, ще краще збереться думками і вночі закінчить.

— Дядьку Павле! Дя-а! — донеслось з-за вікна.

Грабовський поспішив до дверей. Одчинивши їх, спинився вражений. Перед порогом стояла чорноока дівчинка і витирала сльози. Біля неї, підігнувши передню ліву ногу, топтався і скавучав кудлатий Тигин.

— Аанис?! Заходь до хати. Що з тобою?

Але дівчинка не ворухнулася.

— Там чоловік, — хлипала.

— Де?

— Там, — показала на чагарник за вілюйськими плесами. — Весь закривавлений, стогне. Ведмідь напав на нього. Ми були там. Хтось крикнув, і ми побігли. Дивимось, а кривоп'ятий йог¹ на чоловікові, лапами б'є і гризе. Тигин кидався на нього, а він одкусювався. Потім пішов собі в гушавину, а чоловік залишився. Дядю Павле, йому ж бо-лить, ходім туди...

* * *

Вогкий, багnistий ґрунт, сірі більма калюж утруднювали ходу. Кудлань Тигин, скаржно гавкаючи, то забігав далеко вперед, то повертався назад, зазивно дивився в очі дівчинки і рвався до лісу.

¹ Йогє (якутськ.) — ведмідь.

Грабовський, напружуючи всі сили, біг, аж у голові дурманилось. Чув, як захлинається серце, тремтять ноги, а піт заливає очі. Оце лише тиждень тому підвівся з ліжка після короткотривалої, але гострої недуги і почував себе кепсько. По тій недузї до нинішнього дня і за поріг не виходив, не те щоб отак далеко бігти. Важко, ой як важко, наче хуру везеш на гору!

Часто спиняється, відсапує і знову йде. Та ноги плутаються в бур'яні, ніби зовсім невідвладні йому.

За першими кущами, де починався ліс, Аанис стала.

— О-о, — показала на купу пошматованої одежі, біля котрої вже метався пес.

Грабовський розгорнув лахміття й жахнувся. На землі лежав Дабиит. Руки, ноги й лице були поранені, кривавились, очі заплющені. З-під тіла визирало широке лезо ножа, на якому тьмянів тоненький струмочок крові.

— Дя-а, хто то? — запитала дівчинка.

Вона боялась підходити до скаліченого, стояла осторононь, силкуючись угамувати кудланя, що гасав між нею й Павлом та вискав.

— Дя-а...

Грабовський не відповідав. Та й що було казати? Аанис не відала, що в купі дрантя лежав її рідний батько, найславніший вілюйський мисливець. Ще вчора хвалилася: тато поїхав у Мархіно, побуде там з тиждень і привезе гостинця. От тобі, дівчинко, й гостинець...

Павло розсуває шмаття Дабиитової сорочки і припадає вухом до грудей. Серце б'ється чітко, ритмічно. На грудях ятриться велика вирва.

— Аанис, — кличе дівчинку, вдаючи з себе спокійного.

— Хто? — виривається в неї тривожне запитання.

— Збігай до мене в хату, візьми на вікні пляшечку із спиртом і неси сюди. Не забудь рушника захопити.

Аанис ще якусь мить стоїть, переминаючись з ноги на ногу. Наче жде чогось. Так воно і є. Її чорні очєята палають. У них видовжилось німе й тривожне запитання — хто?

— Ну йди. Треба кров спинити.

Почувши про кров, дівчинка блискавкою шугнула з лісу. За нею покульгав Тигин.

Зоставшись біля Дабиита, Грабовський почав оглядати його. Мисливець був добре понівечений. Права рука, витовстого мотуза. Жили на лівій нозі, трохи вище коліна,

немовби перерубані. Глибокі сліди ведмежих пазурів темніли на обличчі, спині, грудях. Видно, довго змагався чоловік з лютим звіром. Що ж тепер робити?

Як же він, Даби́нт, сьогодні з'явився тут? Невже за два дні полагодив усі свої справи в Мархіно? Тринчі вже викликали Даби́нта за юрту в Бордонському наслегу: чому старий Байбал вештається по світу та ще й податку в казну не сплачує? Крутили, вертіли, мов злочинця, допитували. Думав, що заспокоїлися, бо ж останнього разу, коли їздив на виклик голови управи, одвіз їм півсотні білячих та заячих шкурок. Але на тому, видно, не минулось. Знову покликали чоловіка...

За роздумами Грабовський і незчувся, як з-за куща вихопилася Аанис.

— Ага?! — викрикнула дівчинка й остовпіла, дивлячись на закривавлене Даби́нтове лице. — Ага-а... Тато-о...

— Цить, Аанис, цить, — розгубився Грабовський, лаючи себе за те, що не придумав, як зустріти дівчинку, щоб вона не перелякалася. — Давай сюди, — схопив її за рученята. — Не плач, татко здоровий. Ось ми йому зараз...

Вливши кілька краплин спирту мисливцеві в рот, почав обмотувати його рушником поперек грудей. Коли притиснув рушник до вирви, гамуючи кров, Даби́нт розплющив очі і застогнав. Почувши батьків голос, Аанис ще дуже заплакала, а Тигин, що сидів біля неї, зализуючи скалічену ногу, хижо наїжачився і загарчав.

— Не плач, Аанис, тато вже дивиться.

— Дивиться?

— Еге ж, — ствердив Павло, хоч мисливцеві очі, блиснувши на мить, знову запламушилися.

Скінчивши порати непритомного, Грабовський зітхнув. А що ж далі робити? Удвох з дівчинкою вони не допровадять Даби́нта додому.

— Тепер, Аанис, біжи в містечко за людьми.

Покликавши Тигина, дівчинка рушила.

Грабовський підвівся і лише тепер відчув гострий біль у ногах. Наче сотні голок ворушилися в них, немилосердно колючи. Довго навпочіпки порався над Даби́нтом, от во́ня й зааніміла. Ще ж, здається, не такий старий, тридцятий рік іде. Он Ромась лиш на два роки молодший за нього, а дивись, який дужий та шпаркий. Так захопився описом Вілюйського округу, що й місця не може собі нагріти. Все шукає, розкопує, ніби золотошукач. Допався чоловік до живого діла і ніби вдруге на світ народився.

Даби́нтове подвір'я було переповнене людьми, а господар лежав на ведмежих шкурах під юртою і глухо стогнав. Біля нього, вклякнувши на колінах, розпачливо голосила Балбаара.

Грабовський покликав до себе Аанис, котра стояла в дитячому гурті і розповідала, як вони з Тигином знайшли під лісом батька. Даючи їй записку, сказав:

— Скоренько однеси до Гаврилових. Якщо Ольга Василівна дома, передай, щоб негайно йшла сюди.

Дівчинка вибігла з двору.

— Легіентей... Легіентей... — шугнуло натовпом.

Люди шанобливо розступилися, даючи дорогу місцевому шаманові і двом чоловікам, що несли за ним з півтора десятка орлів, ворон, чайок, гагар, зозуль, сайок та інших птахів, вирізаних з дерева, і невеличкий бубон.

Про Легіентееві камлання проти різних хвороб Грабовський уже чув, але самого шамана, вславленого серед вілюйчан, ще не бачив і тому зараз роздивлявся його з прихованим інтересом. Власне, в Легіентееві, порівняно з іншими якутами, нічого особливого не було. З-поміж них він вирізнявся хіба що опасистим черевом, навидовиж провислим, пойнятими хижим блиском очима та кущим шкіряним кійосаном, облямованим багатьма залізними мідними прикрасами найхимерніших форм. На голові в шамана стирчала висока однорога шапка, спереду і ззаду підбита дорогим хутром, а носки чобіт скидалися на пазуристі ведмежі лапища.

Балбаара підвелася й поспішила назустріч Легіентееві. — Ой, горе в нас, велике горе, — простягнула благально руки.

— Що з ним трапилося? — запитав Легіентей, не дивлячись на Даби́нта.

— Ведмідь покалічив.

Шаман закопирив масну губу.

— Не плач, — кинув невдоволено. — Слізьми не зарадиш. Ведмідь, значить. Даси корову і...

— Корову?! А як же ми без неї?

— Корову й п'ять лисячих шкур, — додав Легіентей тоном, що не допускав жодних заперечень.

— Боже!..

— Як знаєш. Каліцтво від його — то страшне наслання, його важко подолати.

— Хай уже й так, аби тільки жив.

— За це ніхто поручитися не може, хіба що святі духи. Значить, корова сьогодні буде в моїй череді...

Легіентей кивнув двом своїм помічникам, і ті, оддавши йому бубон, почали ставити довкола Дабиита дерев'яних птахів, які символізували собою святих духів.

Шаман глянув на нѣдужого, обійшов усіх ідолів, сплянувшись біля кожного і нечутно щось мимрячи. Звів по-божно очі до неба і якусь мить остовпіло стояв. Нараз з усієї сили гримнув у бубон і підстрибнув. Далі годі було й розібрати, що діялося з ним. Вигукував якісь закляття, лиховісно завивав, чудернацько викривляв руки, ноги, трясся, наче в лихоманці. Все це, як і несамовите дзеленчання брязкалец на кійосані, приголомшувало людей. Діти, що раніш було вилізли наперед, тепер схлипували і ховалися за дорослих.

Шаманове біснування не займало тільки Дабиита — мисливець продовжував лежати з заплющеними очима. У воротах показалися Аанис і Ольга.

— Сюди йдіть! — гукнув їм Грабовський.

Гаврилова пройшла між ідолами і взяла Дабиитову руку, слухаючи пульс.

Легіентей коршуном кинувся до неї.

— Хто ти така?

— Милосердна сестра, — відповіла Ольга, видобуваючи з своєї валізи медичне приладдя.

— Руська? Політична? — гримів шаман.

— Для хворих це не має значення.

— Але Дабиит — саха, якут.

— І це нічого не важить.

— Важить! Ти хочеш отруїти його! Я справникові по-скаржусь!

Грабовський став між Легіентеєм і Гавриловою.

— Скаржитися можете й маєте право, — кинув шаманові, — але лікувати потерпілого не заважайте. Дабиитові зараз потрібна медична допомога, а не ваше біснування.

— Біснування?! — верескнув шаман, немовби його шилом шпигонули. — Я самому губернаторові!.. Дабиит — саха і може бути врятований тільки камланням. Ви, політичні, не втручайтесь в наше життя, ми, якути, самі розберемось. Не дозволимо вам його труїти. Ідіть геть!

Грабовський не рушив з місця, а Гаврилова тим часом перев'язувала мисливцеві рани.

— Балбааро! — затупав ногами шаман. — Вижени їх з двору! Зараз же вижени! Геть! Геть!

Приголомшена лихом жінка тільки скрушно хитала головою. Вона посоловілими очима дивилась на людей, наче питала їх, що їй робити, але вони мовчали, перелякані.

— Чого стоїш? — наступав Легіентей. — Хіба не бачиш, що вони отруюють твого чоловіка? Виганяй!

— Кого виганяти? — донеслося з вулиці.

Грабовський озирнувся і побачив Байбала й Дулембу, які забігли в подвір'я, тримаючи в руках довгі вудлища.

— Кого, питаю, виганяти? — гукав Байбал.

— Легіентей велить, аби я їх вигнала, — відповіла Балбаара, показуючи на Грабовського й Гаврилову. — Вони, каже, труять Дабиита, а я...

Та Байбал уже не слухав невістку. Посинілий від обурення, не тямлячи себе, він розмахисто ступнув до Легіентея, вихопив у нього бубон і жбурнув об землю.

— Труять?! — гукнув, захлинаючись. — Це ти сказав? А хто тебе сюди просив?

— Я сам прийшов! — врочисто відповів Легіентей. — Сина твого рятувати прийшов, Байбале, від отрути.

— Сам?! Ану забирайся геть, щоб тобою й не смерділо! Іди рятувати своїх тойонів, яким лижеш сидниці.

— А-а-а! Он як, — наїжачився шаман. — Ти тягнеш руку за політичними злочинцями, царевбивцями? Зневажаєш заповіді великого шамана?

— Не твоє діло! — одрубав Байбал. — А політичними мені не дорікай, бо я не ручусь за себе. Іди!

— Я піду, але пам'ятай про кару святих духів.

— Геть!!

Зганьблений шаман ще трохи потоптався і рушив з двору.

— А корова щоб сьогодні була в моєму загоні, — подав голос уже з вулиці.

— Яка корова? — не зрозумів Байбал.

— Наша, — відповіла Балбаара. — Він заправив її за камлання, і я пообіцяла, бо ж іншого виходу не було.

— Дурна! — гримнув старий і погрозив Легіентеєві кулаком: — Я тобі дам корову!

Люди якийсь час стояли, мов приголомшені.

— Байбале! Байбале! — загукали навперебій Легіентеєві помічники. — Що ти наробив?

Розгублені й перелякані, вони повизбирали своїх дерев'яних ідолів і кинулись навздогін.

Тільки тепер натовп, здавалось, прийшов до тями.

— Образив шамана...

— Скривдив святих духів...

— Гніву неба не минути...— тривожно гомоніли люди й поволі виходили з двору.

— Куди ж ви?— хапала Балбаара їх за поли, забувши вже й про недужого чоловіка.— Покидаєте нас самих?

— Не знаємо, нічого не знаємо. Шаман, Легієнтай, озивались до неї ті, що ще не встигли вийти з подвір'я, але також поспішали за передніми.

— Чого ти, Балбааро, побиваєшся?— гукав Байбал.— Чого? Хай тікають, коли такі.

Скоро подвір'я майже спорожніло: на ньому залишались тільки найближчі Даби́тові сусіди, що, мабуть, зважили на Балбаарине слізне благання та плач маленької Аанис.

Прикра пригода глибоко вразила Грабовського. Дивувалася не так Байбало́ва звага, як поведінка людей, що залишили скаліченого мисливця й пішли за шаманом. Але чим глибше вдумувався в цю пригоду, тим ясніше добачав те, що раніше й не приходило в голову.

Яка незмірна дальина пролягла між Якутією і Україною! Її навіть важко уявити. Яка колосальна відмінність у способах життя та рівнях духовного зросту мешканців обидвох країн. Лени і Дніпра, Вілюю і Бугу, Інді́рки та Дінця, Колими та Десни, а забобони, моторошний страх перед карою господньою— все таке споріднене й близьке. Хіба там, на Україні, не так само, як тут? Трудовий люд, а найпаче сірома, подібно до Байбала, дошкульно глузує над попами, називаючи їх брехунами, ненажерами, п'яницями, жіночими облесниками, лицемірними боговідступниками, і водночас боїться їхніх погроз, нерідко й зрікається своїх близьких, друзів, навіть кривих родичів, відданих з амво́на анафемі, покараних епітимією.

Дивувало й інше— взаємини між Байбалом та Дулембою. Минулої зими, одразу ж по приїзді до Вілюйська, Павло трохи побоювався, щоб ці два його приятелі не стали запеклими ворогами: адже Байбал тоді й не приховував своєї неприязні до Дулемби. Правда, Генрик Адамович не дуже сердився на те, іноді навіть посміювався незлобливо, проте могло статися всіляке— у Байбала вда-

ча крутенька: якщо він уже зненавидить когось, то не так легко розвіяти ту ненависть.

Але згодом, якось зовсім несподівано, стався злам на краще. Причини цього повороту залишаються загадкою й досі. Вони могли бути в тому, що Дулемба, закінчивши відбудову вартівні, не дуже часто навідував Павла, і Байбалові ревності, нічим не живлені, зійшли нанівець. Могло вплинути й те, що Байбал відчув у Дулембі освічену людину, знайому з творами Чернишевського. Може, зближало їх і теслярське ремесло.

Ну, та що б там не впливало, але вже ранньої провесни варшавський робітник і бордонський барахсан століями разом. За роботою, очевидно, багато говорили про своє життя, бо, забігши якось увечері до Грабовського, Байбал, почав розпитувати про Варшаву, Київ, іркутську тюрму, карійську каторгу, смерть Надії Сигиди, захоплено говорив про тих, хто створив партію «Пролетаріат», а Дулембою не міг нахвалитися. Коли ж настало літо, почали вкупі ловити рибу. От і сьогодні з річки прибігли.

— Павле!— гукнув Генрик Адамович, що допомагав Гавриловичу.— Йди-но сюди, занесемо Даби́нта в юрту.

21

Свято існах, котрим якути зустрічають літо і вславляють конярство та вдатних вершників, Грабовський бачив ще торік у Бордонському наслегу, і воно не сподобалось йому. Там порядкував Югай. Він поскликав до себе таких, як і сам, багатіїв з Мархіно та найближчих селищ, і тут з ними просив бога Дьесегея побільшити їхні конячі гурти. Вони пили, їли, розважались, а барахсани лише здалеку дивилися на ті розкішні веселощі.

Повернувся тоді в юрту з гнітючим почуттям, якого не міг позбутися кілька днів. Тому й зараз не квапився.

— Що там твій Югай?— говорив з серцем Байбал.— Свято справляє не він, а громада. Хіба можна не піти? Правда, Гене?

— Правда,— підтримав його Дулемба, одягнений по-святковому.— Громаду треба шанувати.

Свято влаштовувалось на широкому вигоні, де вже юрмилося чимало люду. Сивоголовий дідусь Минчар люб'язно вітав прибулих:

— Спасибі, що прийшли, не погордували нами.

— Ну, не я тобі казав? — радісно посміхнувся Байбал. — Громаду, Павле, правду мовить Генрик Адамович, треба шанувати.

Увагу Грабовського привернула дивна споруда. Такої на бордонському святі не було. На чотирьох стовпах високою в сажень прибита гладенька перекладина. Довкола них устромлені в землю молоденькі берізки, віття яких сягає перекладини і майже повністю закриває її. Обабіч струнчаться ще два ряди берізок, обв'язані квітчастою волосяною шворкою. До неї поприплетено силу-силенну барвистих стрічок, іграшок та кілька телячих намордників.

— Це, — каже тихо Байбал Грабовському й Дулембі, — називається туселге, тобто коло, а для чого воно, скоро побачите.

Сажнів за п'ять від туселге чоловіки закопують товстий модриновий стовп. Міцно утримувавши землю, просвердлюють вісім дірок і забивають у них чисто вистругані білі кілки. Вище і нижче шийки стовп прикрашають десятками обручами різного кольору, а поверх них прив'язують мотузки з пасмами конячого хвоста й гриви. Повтикавши навкруги берізки, до нього припинають білого коня, озброєного й окульбаченого старовинним сідлом у срібній оправі.

Жінки зайняті своїм ділом. Он дві несуть масивну шкіряну баддю з кумисом. Притуливши її до крайнього стовпа туселге, перекидають квітчасту шворку через перекладину. Інші підносять туди наповнені кумисом глечики, кварта, що називаються чоронами, кухлики, миски з м'ясом, кашею та іншими наїдками.

— Не кваптеся з цим, — підходить до них Мичар. — А де ж стане далбар чибичах?

Слідом за ним парубки підносять порожню берестову діжчину, гарно оздоблену конячим волоссям, і ставлять її поруч з великою баддею. Мичар наливає в неї кумис, кладе кавалок коров'ячого масла і розмішує новою березовою ложкою, держак якої прикрашено мичкою білої гриви.

— Отак, — клацає задоволено язиком. — Далбар чибичах готовий. Хай не гніваються на нас небожителі й духи природи.

Бабал торкнув Грабовського за лікоть.

— Ось почнеться алгис, якого в Бордонському наслігу ніхто не знає і не годен зробити.

— Що то таке?

— Заклинання, яке виголошується при висвяченні юнаків у вершники. Слухай.

Ще раз оглянувши туселге, Мичар надягнув шапку з срібним візерунком, перехоплену двома яскраво-червоними стрічками, покликав до себе дев'ять юнаків та вісім дівчат і дав їм по чорону й кухлику з кумисом. Потім поставив хлопців у лаву обличчям до сходу сонця, дівчат — ліворуч. Став між ними, підпалив багаття, вклякнув на ліве коліно, підняв праву руку догори й почав:

Нарешті прийшов той день,
Коли ми дев'ять юнакам,
Які ще не знали з тими,
Хто ходить у спідницях,
А також дівчатам
Шанобливо підносимо
Великі чорони й маленькі кухлики.
І повторюємо: цей день, молоді наші,
Настав. Ми вас напуваємо й годуємо
Через синє полум'я.
Залишений нашим дідом-прадідом
Еллеєм Боотуром заповіт,
Укладений ним колись звичай
Мусить бути священним
І для всіх наступних поколінь.
Хай царствують щастя й радість!

Дідусь на мить змовк, передихнув, звівся на ноги й обернувся врочистим лицем на схід:

Святий Кюрре Дьесегею,
Називаючи твоє славне ім'я,
Звеличуючи твою високу славу,
Підносимо тобі в чоронах яства,
Через священний вогонь наливаємо,
Через голубе полум'я частуємо!

Узявши в руки найбільший чорон, Мичар тричі хлопнув у вогонь кумис, нахиляючи посуд до себе.

— Хто такий цей самий Дьесегей, що йому така шанна? — питає стиха Грабовський Байбала.

— Наш великий бог, — відповідає той. — Покровитель коней, всього конярства. Слухай, слухай.

А Мичар, поклавши спорожнілий чорон, вів далі:

Боги наші, святі духи землі!
Благаємо: посміхніться радісно нам
І дбайте про наш достаток!
Вам найпершим подаємо яства,
Котрих ще ніхто не куштував,
Дев'ять чоронів кумису підносимо вам!
Звеличуємо вашу високу славу,
Через вогонь наливаємо,
Через голубе полум'я частуємо!

Розмашисто зачерпнув березовою ложкою з далбарчибичаха смачної кумисо-масляної суміші, покропив нею берізки біля тюселге, зняв з голови свою обрядову шапку.

Люди почали всідатися на землю. Скоро довкола напоїв та найдків утворилися три гурти: чоловічий, жіночий, молодіжний.

— Вас,— кивнув Мичар Грабовському й Дулембі,— прошу сюди. Сідайте ось тут,— вказав на вільне місце біля шкіряної бадді.— А ти, Байбале, порядкуй серед дітей.

Мичар першим пригубився до великого чорона і, як велить звичай, передав його сусідові — Генрику Адамовичу. Від Дулемби чорон потрапив до Грабовського і згодом, обійшовши все чоловіче товариство, вже порожній, повернувся до Мичара. Далі кожен пригощав сам себе: пив кухликом кумис, заїдав кашею, м'ясом, симою, заболонними коржами.

Після святкової трапези почалися розваги. Кволий і хриплий голос Мичара затягнув пісню про славетних косарів, яку дружно підхопив увесь чоловічий гурт:

Такий, як Титків син,
Як велет Бахаана,
Котрий впродовж всієї косовиці
Накошував щодня по вісім копниць сіна,
Такий не народився ще.

— Слава! Слава доброму косареві! — залунало в молодіжному гурті так, що білий кінь коло шанобливого стовпа став дибки.

Той гурт уже розгойдував свою пісню:

Тих, що з кокардами на шапках,— геть
Тих, хто в еполетах,— повалити!
Тих, які чваняться кортиком,— знищити!
Тих, які тронові служать,— також!

— Агей! — гукнув молоді Мичар.— Хто там забав на хара масу? Тихіше треба.

— Чого тихіше?! — подав голос Байбал.— Ми й так багато мовчимо. Не затикай нам рота хоч на свято. Хара маса... Співайте, співайте, хлопці, щоб знали царські офіцери, а вкупі з ними наші тойони, що чекає їх. Настане пора — згинуть усі до одного, як чорні паути.

Жінки й діти слухали олонхосута. До них скоро приєдналися майже всі учасники ісиаху.

Олонхосут, чоловік років за п'ятдесят, видно, з коліна вілюйських барахсанів, мав гарний голос і хист імпріві-

затора. Говорив розважно, вдумливо, немовби на ходу складав героїчний епос про легендарного предка якутів Нюргуна-Боотура, прозваного Стрімким. Свою розповідь Нюргуна-Боотура, ритмічним речитативом та приемним ба-часто переплітав ритмічним речитативом та приемним ба-ритональним співом. Одягні його в білі гребінні штани й сорочку, дай солом'яного бриля на голову, а в руки банду-ру — і готовий тобі кобзар.

— Но! — заохочує Байбал оповідача.

У Павловій уяві, збудженій і розкриленій натхненними словами олонхосута, поволі виростає оповита романтичним серпанком звабна постать Нюргуна, окреслюються його патріотичні й волелюбні діла, його самовіддане служіння «середньому світові», тобто якутській землі, на якій випала доля жити племені айни аймага. На цю багату чудову зем-лю Нюргуна посадовив творець всесвіту Юрюн Айни та властитель людських доль Дьилга Хаан, звелівши йому бути на ній господарем і обороняти плем'я айни аймага від нападів абааси — потворних носіїв зла з «книжного світу», котрий навіть уявити собі важко.

Виконуючи це веління, Нюргун-Боотур звершує багато подвигів. У тяжких герцях знищує він лихих богатирів абааси Гинста Хара, Тимір Дьеснентейя, злого чарівника Алип-Хара; визволяє з абааської неволі свою сестру Ай-тали-Куо, красуню Кюн Туйярима та тридцять дев'ять му-жів «середнього світу». Тридцять днів змагається він з од-норуким та одноногим циклопом Уотом Усутааки...

Нюргун не завойовник, а благородний лицар — не бере в полон, не грабує переможених. І мудрий господар, вико-рінюючи лихо в рідному краю, дбає про народний доста-ток:

Загороджує обори для скотини,
Коліски майструє для дітей,
Став прабатьком всіх людей
Незмірної якутської землі.

— Отакий наш славетний предок Нюргун-Боотур Стрім-кий,— врочисто закінчує олонхосут.

Він бере свій чорон і, сьорбнувши кумису, починає мовчки закурювати. Якийсь час усі мовчать. Тільки гаря-чий блиск очей видає їхню глибоку схвилюваність.

Но — вигук, який можна перекласти приблизно так: «Ого-о, ще й не таке бувало!» Цим вигуком якути-слухачі ніби підхожують олонхо-сута. Між іншим, олонхо розповідається цілими ночами, іноді навіть по кілька ночей підряд. Олонхосут звичайно сидить коло вогню, його ча-стують кумисом і слухають.

— Да-а-а,— порушив мовчанку Байбал.— Були колись мужі в Якутії, а тепер — одне сміття.

— То ми, виходить, сміття? — подає голос Мичар.

— Ні, не сміття, ми — люди, але зараз не про нас кажу. Тойони, баї, купці, царські чиновники, попи, шамани — коли на них уже прийде безстрашний Нюргун?

— Ти знову про своє? І свербить же тобі язик. Ануте, хлопці, починайте стрибки, а ви, дівчата, готуйте нагороді переможцям.

— Зараз! Зараз! — підхопилася на ноги весела молодь.

Недуга переслідувала Дабиита довго й настирливо. Минуло коротке вілюйське літо, залягла вже й осінь, а він ледве-ледве переступав з ноги на ногу, тримаючись за стіни, стискаючи зуби, щоб не стогнати від шаленого болю.

Початок зимового полювання ще побільшив муки запеклого мисливця. Ранками Дабиит, підвівшись з ліжка, брав рушницю в руки, перевіряв набої, курки, шкандибав до вікна і пожадливо дивився на тайгу доти, доки не терпли хворі ноги. Іноді хапався збиратись у ліс, але стиснуті взуття і одягом рани починали кровоточити, і він непритомнів.

З настанням осінньої негоди глибокі вирви на Дабиитовому тілі, здавалось, зовсім перестали гоїтись. Тоді хтось пустив у містечку здогад, що то мордують мисливця мстиві духи чорного шамана, наслані Легіентеєм за образу й за те, що Балбаара не пригнала обіцяну корову.

— Таке може бути,— говорив Мичар, який, беззастережно вірив у шаманову всемогутність і боявся її.— Може бути, ти, Байбале, не глузуй.

Байбал сміявся:

— Духи чорного шамана? Пора б тобі, Мичаре, вже власну голову мати, а не перебиватися позичками. То сам Легіентей старається, щоб допекти за свою ганьбу, а ти розвісив вуха і балабониш казна-що. От я зустріну його та й покажу духів. Все корівка спокою не дає. Не вдалося пограбувати. Чорного шамана? Усі вони чорні, а Легіентей найчорніший серед них.

Згодом пішла чутка набагато страшніша, ніж шаманове прокляття. Люди міркували: чи не був той ведмідь, що покусав Дабиита, прокаженим і чи не заразив він мисливця? Це викликало в Байбала не глузування, а тривогу.

— Так, так,— журився старий.— Мабуть, проказа. Бо чому ж би їм, тим ранам, не гоїтись?

Гаврилова рішуче заперечувала можливість прокази, але це не переконало не тільки Дабиита, а й Грабовсько-го з Дулембою. Вирішили попросити Ольгу Василівну — хай привезе спеціаліста з лепрозорію.

— Закінчуй, Аанис, закінчуй,— вдруге нагадає Грабовський.— Час рушати, бо скоро лікар прийде до тата.

Дівчинка зводить на нього оченята, повні щирого дитячого благання.

— Я ще хочу писати. Ідіть, сама прибіжу.

Глянувши через її плече на розгорнутий зошит, він бачить старанно виведені, великі, як горобці, літери, і теп-ла радість лоскочеться в грудях.

— Ну, хай,— згоджується.— Тільки не забудь замкну-ти хату та ключа не загуби.

В Дабиитовій хаті застав лише господаря з дружиною.

— А де Аанис? — запитала Балбаара.

— Залишилась у мене писати.

— Морочите собі голову з нею. Ще не набридла вам?

— Ні, вона славна дівчинка і розумна.

— Думаєте, щось вийде з неї?

— Авжеж, вийде. Так гарно виводить букви, що любо дивитися. Через тиждень-півтора візьмемося за читання.

— Не треба їй того,— зітхнула жінка.

— Чому ж не треба? — обізвався Дабиит.— Хай наби-рається розуму, коли люди пособляють. Щоб не була такою темною, як ми з тобою. Он же Ольга Василівна лікує.

— Таке скажеш,— не згоджується Балбаара.— Ольга Василівна з Росії, та ще й політична.

— То й що? Хіба серед наших нема грамотних? У Якут-ську, кажуть, є школи для дівчат. То правда, Павле?

— Правда. І медичні, й духовні.

— Нас, якутів, туди не пускають, лише декого з то-йонів.

— Поки що з тойонів, а згодом пустять усіх. Знаного, Балбааро, за плечима не носити. Хай дівчинка вчиться. До-ки буду жити тут — помагатиму їй, а потім само діло покаже.

— Спасибі вам за добре серце. Якби вже хоч недуга одчепилася від нашого господаря.

— Будемо сподіватися. Скажіть, ви коли-небудь чули, щоб звірі хворіли проказою?

— Мені не доводилося чути,— відповів Дабиит.— Та й хто це може знати? Звідкись же та бодячка береться в

людей. Може, й від звірини. А нього ведмедя я не встиг розгледіти, бо він напав на мене зовсім зненацька, наче навмисно стеріг за кущами. Ех, була б зі мною рушниця. А то — один ніж. Кілька разів я таки добре садонув його, та, мабуть, не влучив. Може, він і справді був прокажений, але ж Тигинова нога, скалічена тим самим ведмедем, давно загоїлася, а мої рани — ні.

Надворі загавкав пес, наче почув, що йдеться про нього. Балбаара притямом вибігла з юрти і повернулася з Гавриловою та незнайомим чоловіком.

— Знайомтесь, — заговорила Ольга, роздягаючись.

Чоловік передав Балбаарі свою палицю, пальто, шапку, причесав напівоблізлу голову і з підкресленим почуттям власної гідності простягнув Грабовському випещену руку, увінчану перснем та довгими й трохи закрученими, наче пазури, сизими нігтями.

— Дмитро Адольфович Гіммер!

Він одрекомендувався так голосно й велично, немовби йшлося про якусь знаменитість, принаймні з імператорського роду, котра зараз мала ошчасливити Дабиитову юрту своєю царственою особою. Такий апломб був явно недоречним і нічого, крім посмішки, викликати не міг: адже лікар скидався на кирпатенького, занадто товстого і невиразного, як за давнина пляма, недоростка.

Помивши руки, він підступився до хворого. Оголені мисливцеві рани оглядав здалеку й похапки. На його лиці сяяли бездумність та байдужість.

— Лепра! — виригнув свій діагноз і задоволено потер руки.

Від того вигуку Гаврилова аж похитнулася.

— Невже?! — тільки й спромоглася запитати.

— Так, так, мила моя. Проказа, та ще й лепроматозна. Хворого треба негайно взяти до нас.

— Я не пушу його з дому! — забідкалася Балбаара. — Змилуйтесь, люди добрі. Ми нікому нічого не винні, за що ж це таке...

— Не плач, жінко, — обізвався Дабиит, який досі лежав мовчки і тільки слухав. — Нікуди я не поїду. Звідси винести мене зможуть лише вперед ногами або закованого.

— Що?! — зловтішно скривився Гіммер. — Тебе, саха, ніхто питати не буде. Коли треба, то й кайдани знайдемо.

— Не дам!! Не дам!! — закричала Балбаара.

Вона схопила поліняку біля печі, підняла її над головою і стала коло Дабиитового ліжка, готова кинутись на кожного, хто б спробував приторкнутися до її чоловіка.

— Не дам! Там уже Суруксут...

— Заспокойтесь, Балбааро, — втрутився Грабовський. — Ніхто Дабиита ще не забирає. Прошу дарувати, пане Гіммер, але мені здається, ваш висновок дещо поспішний.

Гіммер приклав долоню до вуха, ніби не розчув.

— Як? Як? А чи знаєте ви, милий мій, наказ властей строго ізолювати всіх прокажених?

— Так то прокажених, а в Дабиита ознаки лепри відсутні.

— Ого-о-о! Ви, виявляється, теж тямите щось! Цікаво! Значить, відсутні?

— Таки відсутні, — докинула Гаврилова, ледве стримуючи своє хвилювання. — Шановний Дмитре Адольфовичу, подивіться уважніше. Я абсолютно переконана — це не лепра, і запрошувала вас сюди, аби ви своїм авторитетом розвіяли безпідставну поголоску відносно прокази. Гляньте ж, плям на тілі хворого нема, вії, брови не випадають, кістки міцні, обличчя чисте, з нормальним виразом.

— Чисте?! Ха-ха-ха! — зареготав Гіммер. — В якута лице з нормальним виразом. Вам, мила моя, більше підходить бути повпредом дикунів, аніж фельдшером.

Щоки Гаврилової залилися густим багрянцем, а очі спалахнули відчаєм. Вона зіщулилася, наче боялась, що її зараз ударять.

— Дмитре Адольфовичу...

— Досить! — грубо обірвав Гіммер. — Я сказав — проказа і більше й слухати не хочу.

Грабовський бачить, що цей лікар нічого не допоможе, і подумки лає себе за пораду Гавриловій вдатися до факхівця.

— Слухайте, ви, — звертається до Гіммера, не приховуючи свого гніву. — Будьте хоча б з жінками чемнішим.

— То вас не стосується, — огризнувся Гіммер і вже до Ольги: — Zobов'язую вас завтра припровадити хворого в колонію. Там ще раз подивлюсь на нього, якщо буде потрібно.

— Не треба, не треба дивитися! Ой-йой-йой, — знову заголосила Балбаара. — Хай тут помре, коли йому вже таке випало, але на муки не дам.

— Ну, знаєте, — кинув Гіммер і почав одягатися. — В таких умовах не можна працювати. Я вам не Легіентей і не дам себе на посміховисько. Поїхали.

— Дмитре Адольфовичу, може, я приїду трохи згодом, — попросила Гаврилова.

— Ні, мила моя, поїдемо разом. Ви на службі, а в колонії є невідкладна робота. Гайда.

Ольга знизала плечима, наче вибачилася перед хазяями, і рушила з юрти.

— Він недобрий чоловік, — сказала Балбаара, коли зачинилися двері. — Не треба було й приводити такого. Хай би Ольга Василівна сама лікувала.

* * *

Баби Карячихи Грабовський дома не застав — тиждень тому поїхала в Якутськ до доньки. Замість господині в хаті поралася інша, також уже не молода. Гостинна і балакуча, вона зразу виповіла все, що видавалось їй під таку нагоду найістотнішим. Колись була наймичкою в Карякіних, доглядала їхніх дітей, а оце вже кілька років хазяйнує з Євпраксинією. І про Чернишевського знає не менше за Карячиху: все, що відбувалося в цій хаті, бачила на власні очі.

Почастувавши несподіваного гостя чаєм, сіла навпроти — і потекла тиха бесіда. Грабовський іноді перепитував, уточнював деякі подробиці, але жінка навіть була задоволена тим і повагом вела своє.

Так, Микола Гаврилович часто навідував Карякіних — харчувався в них. Спершу не ладилося з тим харчуванням. У Вілюйську тоді, як і тепер, надто серед літа, важко було роздобути м'ясо чи рибу, — від спеки все псується. А який то обід без м'ясного?

Або ще. Вілюйчани страви готують по-своєму, і щі, і суп, і все інше. Тут яловичину варять з коров'ячим маслом, а Миколі Гавриловичу то зовсім не йшло. Довго він показував нам, як робити щі, і таки навчив. Карякіни корів не тримали, більше клопочучись торгом, самі жили на купованому молоці. А він найчастіше готував чай з молоком. Брав молоко в одних багачів, які мали свою цілу череду, і пряжив його сам собі в тюрмі.

Любив Микола Гаврилович якутів, особливо барахсанів. Зачувши, бувало, що в якійсь бідацькій юрті недуга мордує дітей, — іде туди, а потім ще й лікарів шукає. Зате ж і якути поважали його.

Карякіни не раз сміялися, дивлячись у вікно, як він, простуючи до них на обід, стрічався з якутами. Уздрівши Миколу Гавриловича, барахсан ще здалеку скидав шапку і низько схиляв голову, незважаючи на мороз. Він підійде до того дивака, візьме шапку, надягне йому на голову, теж уклониться і йде далі.

Карякіна Микола Гаврилович недолюбливав. Ще поки не мав капіталу і торгував різним дріб'язком, то скидався на душевного чоловіка. Та згодом, як нажив грошенят і спорудив собі лавку, зовсім заповив губу. Від того, чим здавався раніш, у нього залишилася хіба що богомільність: кожної суботи й неділі ходив до церкви, годинами колінував перед господнім розп'яттям та вибивав поклони, живцем збирався в рай. Але з богобоязливостю там-таки, в храмі, й прощався, бо за прилавком шахраював і матірно лаявся, як найзапекліший антихрист.

Микола Гаврилович, бачивши те, частенько говорив Карякіні, що її чоловік — ханжа, бузувір, кровопивця безсоромний. Спершу господиня жартома сприймала те глузування і весело сміялася, а потім, видно, й сама почала замислюватись. Як би там не було, але коли Миколу Гавриловича вивезли з Вілюйська, жінка цілий день не виходила з своєї кімнати — все плакала. Чоловіка й бачити не могла, а попа, що прийшов висповідати її, вигнала. Доньку, яка народилася через півроку, хрестити відмовилась.

Карякін казався від люті й гримав на дружину: — Ти своїм безбожництвом ганьбиш мене серед купецької громади, через тебе скоро люди перестануть заходити у нашу крамницю.

— То й добре, — кидала вона байдуже. — Продай оту кляту лавку або й спали, не грабуй людей, не обкрадай.

— Я обкрадаю?

— Обкрадаєш, як і всі купці. Жируєте на спинах якутів та козаків. Але скоро вам і вашому грабунку прийде кінець. Надбай власними руками, зароби — то й май. От як треба жити!

— Чернишевський так навчив тебе?

— Ну він. Він! Ваш брат, купчик, не навчить. А Миколу Гавриловича не чіпай, не маєш права!

— Хочеш ступити на його стежку?

— То не твій клопіт.

— Ти ж моя дружина.

— Доки була дурною — корилася тобі, а віднині не буду. Після зимових м'ясниць Карякіни назавжди розлучилися з дітьми. Він пішов жити в свою лавку, а Євпраксинія залишилася з дітьми.

— З того часу нашу хату, — вела оповідачка, — немовби святі перелетіли. Стала вона гостинною й затишною. У ній завжди знаходять притулок не тільки політичні засланці, а

й жебраки з улусів та наслегів. Євпраксінію люди називають сердитою бабою, а проте горнутья до неї, бо вона живе справедливо, нікого не кривдить.

Найуважнішим слухачем цього разу був Байбал: він сидів навпочіпки біля печі і, здавалось, ловив кожне слово, кожен звук.

Таку ж зосередженість виявляв Дмитро Гіммер, хоч його, видно, більше цікавила сама читачка, ніж те, що вимовляли її уста.

Інші ж скидалися на студентів, котрих не так хвилювала, як дратувала чергова лекція ординарного професора-богослова, що нудно переказував чужі й старі, як світ, погляди, деінде підновлюючи їх тривіальними дотепами власної фабрикації. Генрик Адамович байдуже, за давньою звичкою, смоче свою саморобну люльку з довжелезним цибухом; Михальський і Юделевський, прозвані тут запеклими книжниками, нетерпляче соваються на ослоні, іноді стиха перешіптуючись між собою, здивовано потискують плечима та виразно жестикулюють; Гаврилов знічев'я перегортає подертий журнал «Акушерка», ліниво переглядаючи поштовклі ілюстрації; банькати Сержеві очі бездумно бігають по стінах і стелі, ні на чому не затримуючись.

Думки Грабовського кружляють довкола Гіммера та Сержа. Нині він дещо запізнився, і на нього вже чекали. Уздрівши Гіммера, щиро здивувався: досі в зібраннях вілюйських політичних засланців ніхто сторонній, за винятком Байбала, що завжди приходив з Дулембою, участі не брав. До того ж після неприємної розмови в Дабиновій юрті Павлові не хотілося бути з Гіммером у одній, а найпаче в цій компанії, де всі добре знали один одного і висловлювали свої думки й настрої вільно, не боячись того, що завтра чи позавтра їх покличуть на розмову до поліцейського управління. Хто запросив Гіммера і для чого? Невже керівник колонії прокажених, який, подекують, приїхав у Вілюйськ з Ташкента лише для того, щоб набити собі кишеню та зажити слави борця проти лепри, також займається політикою?

Та ще цей витрішкуватий Серж, що прийшов з ним і аж дметься від своєї пихи. Ще б пак — теж лікар, власне, напівлікар, бо позаторік відчислений з студентів за неблагонадійність. Відбуває заслання в Якутську і цим надміру гор-

диться — борець, жертва деспотизму, якій не пощастило скінчити курс навчання.

Знайомий з Віташевським, Зубриловим, Гусевим. Навіть ніби на близькій нозі з ними, але загалом невисокої думки про них. Консерватори, любить говорити, вони зараз не в моді, оджили свій вік.

Копаються в нікому не потрібній якутській історії, мови, збирають різне дрантя на зразок олонхо, а молодих слухати не хочуть. Різне дрантя. Мова й історія цілого народу нікому не потрібні...

— От і все, — каже Ольга, припинивши читання. — Далі йде наступний розділ. Хай продовжує хтось інший. Є охочі? Ніхто не зголошувався.

— А чи треба продовжувати? — запитав Дулемба, ні до кого не звертаючись.

— Чому ж не треба? — дивується Гіммер. — Якраз цікаво. — Ольга Василівна читає непогано, я слухав з задоволенням.

— Ольга Василівна справді гарно читає, — не заперечує Дулемба. — Але чи слід продовжувати... Де ти, Михайле, знайшов таке, щоб нам забивати баки?

Засоромлений Ромась червоніє.

— Даруйте, друзі. Раніш я цієї книжки ніколи не бачив. Дивлюся — «Історія матеріалізму». Ніби й нічого, підходяща.

— Де видобув?

— Дмитро Адольфович приніс і порадив для читання.

— Невже?

— Еге ж, панове, я, — ствердив керівник лепрозорію. — А мені привіз її пан Серж і сказав — то філософська новинка.

— Новинка? Ха-ха-ха-а, — зареготав Михальський. — Ця бородата новинка з'явилася на світ ще тоді, коли дехто з нас ходив пішки під столом. І одразу ж по виході її нешадно розкритикував Фрідріх Енгельс, назвавши автора плутаником.

— То й що з того? — подав задержуватий голос Серж. Він одкашлявся, трохи помовчав. — Розкритикував Енгельс. Майте, панове, на увазі, ця книга зараз у великій моді. Мої якутські колеги захоплюються нею. Не менш популярною є й друга книга Фрідріха Ланге: «Робітниче питання, його значення тепер і в майбутньому».

— Таке ж саме шарлатанство, як і ця «Історія», — вкинув Дулемба.

Але його зауваження, мабуть, не дійшло до Сержа, бо той продовжував:

— Ми читаємо також книги Лассаля, Каутського й інших філософів та економістів. У наш час не можна сидіти в своєму провінційному закутку і мислити його масштабами. На межі двох століть, панове, скажу я вам...

— На розмежжі, як і роздоріжжі,— підхопив раптом Кассіуші, таки збивши промовця,— жити, звісно, важко, а ще важче шукати собі стежку. Скажіть, молодий чоловіче, вам і вашим колегам не попадалася часом така новинка, як лекції Карла Бідермана, виголошені майже півстоліття тому в Німеччині?

Серж знітився і знову одвів погляд.

— Власне... Я тоді... Ні, не знаю, або що?

— Шкода,— відповів Генрик Дулемба.— Таке саме ламіття, як і писанина Лассаля, Каутського та інших шукачів універсального філософського каменя, за допомогою якого можна одним махом розв'язати всі проблеми й суперечності буржуазного суспільства. Перенаселення земної кулі, по-свідоме й неминуче зuboжіння народних мас як невідхильний закон історичного процесу, народження пролетаріату цього суспільного лиха нових часів, залізний закон заробітної плати, необхідність обмеження шлюбів, потреба зректися страйків і демонстрацій, які дратують багатіїв і заважають осягненню станової гармонії... Можливо, для когось у всьому цьому і є новина, однак усе це — старовина, котру люди мого віку знають давним-давно.

— І не тільки вашого,— вставив Юделевський.

— Безумовно, не тільки мого. Замість того, паничу, щоб смакувати цю прісну й непоживну жвачку, почитали б професора Хейліберського коледжу Томаса Роберта Мальтуса, наприклад, його «Дослідження про закон народонаселення», з якого черпав Ланге. А загалом, я б вам і вашим колегам широко порадив як стріляний вовк: киньте до біса всі оті запліснявілі «новини» та пильніше придивляйтеся до життя, бо воно незрівнянно багатша й складніша школа, ніж кафедральні викрути Мальтуса, Ланге, Бідермана та їм подібних прислужників товстого гаманця.

— А я з вами, пане Дулембо, не згоден,— підвівся Гімер і, на знак протесту, навіть махнув палицею.— Не згоден! — вигукнув, мов на мітингу.— Я лікар, а не політик, і тих книжок, що тут згадувалися, не студіював, однак гадаю, в них є речі, гідні уваги культурної людини. Ну хоч би взяти рекомендації обмежити шлюб. Вони, вважаю, слушні

і насамперед для таких напівдиких племен, як, скажімо, те, серед котрого, по необхідності доводиться нам жити. Чи варто якутам розмножуватись, особливо за рахунок їх найбіднішої частини? Ні, не варто.

— Чому?

— Тому, що розмноження веде і до голоду, і до різних захворювань. От я вже третій рік займаюсь у Вілюйську лепрою. І бачу: вона кублиться переважно в бідняцьких юртах. Та й як їй не кублитись, коли в кожній юрті по восьми-десятеро дітей. Занедужає одне — усі за ним, а далі передається в інші юрти, наслідки. Адже характерно: серед тойонів, як і серед місцевого чиновництва, прокажених майже нема. Отже...

— Заборонити бідноті розмножуватись?

— А чому б і ні? Добрий хазяїн розводить скотину лише породисту, здатну збільшувати й поліпшувати стадо. Гадаю, обмеження шлюбів на околицях імперії дало б свої позитивні наслідки. Тим паче, що іногородці, як відомо, цивілізації не піддаються, не рухають її вперед, і для прогресу...

— Оце так штука,— озвався Байбал, який протягом усієї суперечки тільки поглядав то на Дулембу, то на Грабовського і не зронив жодного слова.— Значить, ти, Югаю, милуйся з своєю жінкою, скільки хочеш, а ти, Арамаане, не маєш права, бо його, Югаєва, жінка приводить здорових дітей, а твоя, барахсанова, приводить прокажених. Гарний закон. Спасибі, що придумали.

— Саме так,— додав Юделевський,— придумали. Ви смоктали з пальця на догоду колонізаторам усіх мастей. Німецька бідерманівщина пересаджується на ґрунт російського самодержавства. За її допомогою можна викоринити не тільки лепру, а усе істинно живе, трудове. Та постає питання: хто ж тоді оброблятиме землю, працюватиме на заводах і фабриках, хто годуватиме отих так званих цивілізаторів?

Він замовк, а за ним і інші.

Мовчанка та була недоброю, настороженою і підступною. Всі сиділи наче на вулкані, який міг вибухнути першої-ліпшої миті. Чулося, як шкварчала, немовби сердилась, цибухата люлька Генрика Адамовича. Гаврилов згорнув потріпану «Акушерку», поклав на стіл і підморгнув Грабовському:

— Павле Арсеновичу, почитайте щось з ваших нових віршів, бо, їй-богу, після глевкої філософії Ланге, заправленої гадючим салом шовінізму, так і тягне на поетичний десерт.

— Ого-го! — зрадів Ромась. — Наш Кость Семенович, видно, також знається з музами, дивіться, які образні фейерверки пускає. Ану, Павле, почастуй десертом.

— Хи-хи-хи-и, — зморщився Гіммер. — Малоруський поетичний десерт, панове, — сказав, розтягуючи слова, — нітрохи не смачніший від якутського кумису, розведеного олонховим квасом. — Лікар трохи помовчав, мабуть, сподіваючись похвали за дотеп, але ніхто не обізвався. — І коли вже переведеться те мазепинство? — запитав. — Щось там пишуть, друкують на тому хохляцькому жаргоні, а кому воно потрібне, хто його читатиме?

— Дмитре Адольфовичу! — крикнув Ромась, багровіючи на виду. — Прошу бути обережнішим! Це вам не поліцейська дільниця. Самі напросилися, я дозволив прийти разом з вашим приятелем, але не дам у моїй хаті виливати цю расистську каламуть. Ми збираємося часто, розмовляємо про різне, проте ніколи не думали, хто з нас якут, росіянин, єврей, поляк чи українець, маючи багато клопоту й без цього. За звинувачення в мазепинстві, сепаратизмі я можу порахувати ваші ребра. Знайшовся мені оборонець настанов імператорського трону...

— Платний агент царату, башибузук паскудний, — докинув Гаврилов.

— Хай зараз же вибачиться перед Павлом за образу!

— Та плюнь ти на нього, Михайле, — заспокоював Грабовський Ромася, який уже схопився за важку чавунну праску. — Хай їде собі до дідька зі своїм вибаченням. Таких, як він, мені вже доводилося стрічати. Я легко пізнавав їх, як і їхнє смердюче мракобісся, тому й не беру всього того до серця. Такі, виконуючи циркуляр тих, хто їх годує, ладні заборонити користуватися рідною мовою не тільки українцям, полякам чи грузинам, але й німцям, французам, ба й істинним росіянам. Розпинали ж вони Чернишевського, проклали Герцена за те, що він будив Русь од сплячки, а Бєлінського від розп'яття врятувала тільки передчасна смерть. Усе це мене не дивує. Інше гнітить — доки ці чортополохи плодитимуться на землі та пускатимуть усобиць лютую змій поміж народами? Чи скоро викорчуємо цю найтяжчу проказу і дочекаємось того, щоб назавше засяяла зоря братнього довір'я і злагоди над нами?

Чув, як затріпотіло серце, заболіли груди, і сів на лаву, важко дихаючи.

— Чи скоро? — перепитав Дулемба тихо й задумливо. — Над нами, засланнями, Павле, та зоря вже давно зійшла.

А щоб вона засяяла над нашими народами — ще багато доведеться потрудитись. І не тільки нам, а й прийдешнім поколінням. Але вона таки засяє. Інакше й бути не може, бо, як казав великий поет слов'янського світу Тарас Шевченко, «сонце стане і осквернену землю спалить». Ех, брато, вбивці лукаві, скорпіони безсердечні, доки ви запускатимете свої затруєні жала в людей?!

Таким Байбала ще ніколи не доводилося бачити. Збен-тежений, сердитий, очі палахкотять, а голос аж тремтить. — Ну скажи мені, Павле, скажи, хіба так можна робити з людиною? — гукав, задихаючись, наче йому бракувало повітря.

— Що таке? — не второпав Грабовський.

— Суруксута схопили!

Досі Павло знав, що рідний Балбаарин брат Суруксут, хворий на проказу, уже третій рік перебуває в лепрозорії. П'ять разів тікав звідтіля, але невдало: його ловили й повертали назад.

— Де схопили? Хто?

— У його ж юрті. Тоді саме там була Балбаара і все бачила. Сьогодні вранці він вибрався за загороду і подався до міста. Хотів поскаржитися справникові на Гіммера. Ну, перед тим, як іти в поліцейське управління, забіг додому. Тільки сів за стіл, не встиг і перекусити, а тут — козаки. Зв'язали його, мов розбійника, кинули в сани і попроварили в колонію. Казав, має скаргу до справника, просив одвезти його туди, але козаки над тим лише посміялися. Тепер уже Суруксutowі кінець.

— Чому?

— Ще питаєш. І за попередні втечі його нещадно карали, ледве виживав. Так тоді ж він не скаржився.

— І цього разу не поскаржився.

— Не поскаржився. Хіба козаки не скажуть Гіммерові? А той не простить. Закатує, недолюдок.

— То ви вже пребільшуєте.

— Пребільшую? Ти ж не бував у колонії і не бачив, скільки на її кладовищі гробків. Думаєш, усі, що там лежать, померли своєю смертю? Більшість із них замучена. Тікали, скаржились, а їх ловили, повертали й незабаром за-копували на цвинтарі. Ні, тепер уже Суруксutowі кінець. Та й Дабиит щоб не накоїв лиха.

— Якого?

— Як прийшла Балбаара і розказала, що сталося з братом, Дабиит зразу схопився за сокиру і поривався бігти в колонію.

— Він уже добре ходить?

— Не дуже добре, але в подвір'ї прогулюється, іноді й на вулицю виглядає. Він давно дружить з Сурксutom, то може дійти й до колонії. Скажи, Павле, що робити?

Що робити? Це запитання постало перед Грабовським ще на початку розмови, а відповідь на нього не приходила. Податися до справника? А що з того вийде? Адже втікачі з колонії не раз зверталися в окружне управління, та Гіммерові все легко минає. Можливо, Кочаровський і втрутився б у Суруксотову справу, але які звинувачення проти Гіммера можна викласти йому? Потрібні факти.

— Га, Павле? — нагадує Байбал.

Грабовський ще якийсь час мовчить, міркуючи.

— Ідуть додому, — відповідає нарешті, — і скажіть Дабиитові, щоб не зв'язувався з колонією.

— А Суруксут?

— Ним я займаюся.

Випровадивши старого, одягнувся і вийшов на вулицю. Новий план, що враз виник, обмислював уже дорогою. Зараз він попросить Костя Семеновича, і вони разом поїдуть до лепрозорію. Може, при допомозі Ольги пощастить переконати з Гіммером відносно Суруксута.

Квартира Гаврилових була незамкнена, але на стук не озивалася. Павло смикнув за клямку — двері навстіж розчинилися.

Переступивши поріг, аж одсахнувся. Посеред кімнати сиділа Ольга, згорблена і зовсім не схожа на себе. В зим'ятому халаті, з розпатланими косами й заплаканими очима. Дивилась прямо на нього, та затуманені зіниці, мабуть, нічого не бачили.

— Що з вами? — запитав, не відаючи, як поведеться в такій дивній і несподіваній ситуації.

Ольга нараз зіщулилась, наче від дошкульного холоду, і підвелася з стільця, хапливо обсмикуючи на собі одягу.

— Це ви, Павле?

— Я. Хіба не бачите?

— Та бачу...

— А де ж Кость Семенович?

— У Мархіно. Ще в середу поїхав. Справник послав щось там сфотографувати.

— Чому ви не на службі?

— Ет, — зітхнула важко, затулила очі хусточкою і гірко заплакала.

Грабовський підбіг до неї, схопив за плечі, які дрібно здригалися.

— Ольго Василівно! Що трапилось? Хто вас скривдив?

Вона не відповідала, а він більше й не питав. Не міг ні ворухнутися, ні вимовити слова.

Отямився лише тоді, коли удвох сіли на канапу і Ольга, вже причесана й переодягнена, розповідала про те, що сталося. Вела здалеку.

Ще з перших днів служби в лепрозорію вона відчула на собі похитливі очі Гіммера. Він намагався всіляко повернути її увагу, показатись перед нею в найпривабливішому світлі.

Нову фельдшерку вихваляв, де тільки траплялась нагода, ставив за приклад для інших. Виділив для неї крашу палату, звільнив од нічного чергування. А вона вдавала з себе недогадливе дівчисько. Приймала всі ті заходи як належну турботу начальства про підлеглих, справно виконувала свої обов'язки, доглядала хворих, не виявляючи до нього ні уваги, ні прихильності.

Так минула зима. З наступом весни Гіммер похвалився. Кілька разів, ніби ненароком, набивався супроводжувати її з колонії в місто. Дорогою викладав різні теорії вільного кохання, на яких гарно знався, звіряв свої почуття до неї. Пропонував дружити з ним, обіцяючи їй свою безмежну відданість і значне підвищення службового окладу. Уголом мріяв про принадну втіху, котра чекала їх попереду. Вона слухала, вряди-годи навіть люб'язно посміхалася, перекладаючи неприємну розмову на легкий жарт.

Не домігшись свого влітку, Гіммер змінив тактику: дружину з немовлям відпровадив на всю зиму до Ташкента, а Ольжине прізвище з'явилося в графіку нічних чергувань по лепрозорію. Він довго затримувався в кабінеті, часто викликав її до себе, питав, чи не стомилась, скаржився на самотність і благав посидіти з ним. Якось, прийшовши на його виклик, застала на столі вино й закуску. Як не відмовлялася, а таки змусив пригубити чарку.

Підпивши, спробував пригорнути її, але вона так одштовхнула його, що він гримнув головою об шафу і пішов додому з великою гулею на чолі. Цілий тиждень не в'являвся на службу.

Сподівалася всього — і гніву, і кари, і звільнення. Та не сталося ні того, ні іншого. Позбувшись гулі, Гіммер вийшов на службу і нічим не виявив своєї образи. Навіть вибачився, що сп'яну наробив дурниць. Думала, більше не в'язнутиме, і в душі раділа. Але та радість була передчасною.

Свого наміру він таки не зрікся, хоч повадився значно стриманіше й обережніше. Чогось раптом потягло його на політику. Розпитував, де збираються вечорами політичні засланці, що роблять, просив побалакати з Ромасем, аби той йому дозволив відвідувати вечори.

— Кость Семенович відав про все це? — запитав обережно Грабовський.

— Ні, не відав.

— Чому?

— Тут справа складна. Кость дуже вразливий. Після арешту за замах на астраханського губернатора Цеймерна він у тюрмі збожеволів і на деякий час був переведений до будинку душевнохворих. Рецидиви цієї недуги нагадували про себе й пізніше. Навіть дрібні ускладнення, на які інший зовсім не зважав би, згубно діють на нього. Костя треба оберегати від зайвих подразнень. Сподівалась, усе якось само минеться.

— Ви дружині Гіммера говорили про це?

— Ні. Та й для чого було розповідати? Вона порядна жінка, але безсила. Він, кажуть, так глумиться над нею, що їй доводиться часто відлежуватись після побоїв.

— Треба було товаришам сказати.

— Треба було, — гірко всміхнулася. — Знаю, наші зразу зчинили б гвалт. Не забувайте, я жінка. Мені не хотілось, щоб мої службові діла і моє інтимне життя ставали предметом усіляких пліток. Такі речі не роблять честі для жінки, тим паче тієї, що відбуває політичне заслання. Вірила у свої власні сили, а вийшло...

Останнім часом, особливо після сходин у Ромася, Гіммер знову почав липнути до Ольги. Тепер сягав значно далі і діяв настирливіше. Якщо вона згодиться стати його дружиною, то він покине сім'ю і, маючи в Якутську славних приятелів, зробить так, що Гаврилова випруть звідси у якийсь далекий наслег, навіть за межами Вілюйського округу. Доки скінчиться термін її заслання, вони разом працюватимуть у лепрозорії, зароблять побільше грошей, вийдуть кудись на південь і там заживуть, як у раю.

А позавчора, дізнавшись про від'їзд Костя, повідомив

її цидулкою, що ввечері прийде до неї. Сказати це у вічі, видно, не зважився. Ображена й обурена, вона шукала його по всій колонії, аби жбурнути оту нахабну цидулку в самісінькі очі, та не знайшла: мабуть, навмисно завчасу пішов зі служби. Прибігши додому, замкнула двері й сиділа без світла.

Він таки приходив. Довго стовбичив на подвір'ї, гримав у вікна, двері, але з тим і пішов.

Важкою була та ніч для неї. Тільки перед ранком забулася тривожним сном. І заспала, трохи спізнившись на службу. У його кабінеті побачила всіх лікарів і фельдшерів.

Він зразу ж накрив її мокрим рядном. Вона й ледача, обсипав, так мерзив, що важко й передати. Вона й ледача, і нехлюйка, і нечесна, і підла, і зрадлива, і до служби ставиться погано. Ледве витримала, щоб не розридатись, змовчати.

Але на тому не скінчилося. Десь опівдні Гіммерова лайка стала відома хворим, і вони відмовилися обідати. Найрішучіше діяли люди з її палати, надто Суруксут, котрий погрожував убити начальника лепрозорії. Почувши це, Гіммер звелів одшмагати Суруксута, а Ольгу покликав до себе. Знову кричав, тричі вдарив по голові і сказав більше в колонію не з'являтись. Ну, вона і пішла.

Не втрата служби гнітить Ольгу, ні, хоч і служба їй потрібна. Інше болить — несправедливість, дике самодурство, страшна зневага до людини. Коли б хтось сторонній побачив, як тяжко хворим у лепрозорії, — жажнувся б. Їх зовсім не лікують, всі вони напівголодні, обдерті, живуть в антисанітарних умовах, не мають жодного захисту від Гіммерового свавілля. Санітарами там служать звичайнісінькі козаки, які не мають найменшої уяви про медицину і намагаються якомога суворіше тримати нещасних людей у руках, тобто вкорочувати їм вік. Навіть подумати страшно, що вони роблять з хворими її палати, з Суруксутом.

— Ви й не знаєте, що Суруксут з колонії утік?

— Утік?

— Сьогодні прийшов додому, але його зловили й повезли назад.

— Тепер може пропасти.

— Справді?

— Так. Розумієте, колонія ізольована. Крім обслуги, туди нікого не пускають. Вище начальство ніколи й не заглядає, а козаки прекрасно розуміють Гіммера і вміють йому догоджати.

— Завтра піду до справника.
 — Не будьте, Павле, наївним. Кочаровський не має влади над Гіммером і сам побоюється цього спрута.
 — В канцелярію губернатора пошлю листа. Зажадаю спеціальної комісії, яка б приїхала й розібралася.
 — Багато разів уже писали в Якутськ, але все те не допомогло.
 — Треба звертатися до преси.
 — Це справа інша. Та що з того вийде, ще не відомо, а Суруксотове життя в небезпеці.
 — У вас знайдеться папір?
 — Певно.
 — Давайте зараз і напишемо.
 Грабовський підвівся, ступив до столу, але відчув гострий біль у серці, схопився за груди й знову присів на канапу.

* * *

Додому прийшов перед світанком. Ледве плентав, часто спинався і, притулившись до паркана, довго віддихувався. А переступивши поріг своєї господи, зразу впав на ліжко, не маючи сил навіть розпалити в печі, зогріти вихололу хату.

Тільки тепер почав пригадувати вчорашній день, але не міг все вловити. Думки лізли повільно й ліниво. Ольжина розповідь, сльози. Раптовий біль у серці. Ніжні жіночі руки на грудях. Вони ще й зараз ніби пестять його і звабливо пахнуть...

Під полудень прибіг Байбал і злякався, побачивши Павла в тяжкому стані. Зразу затопив у хаті, напоїв недужого чаєм, нагодував обідом, переданим Балбаарою.

Так пролежав Грабовський цілий тиждень. Уся Дабиітова родина впадала біля нього. Байбал — уночі, а Балбаара з донькою — вдень. Один раз навіть Дабиіт приходив, спираючись на палицю.

Чорноока Аанис цілими днями висиджувала на стільчику коло його ліжка, читаючи буквар та терпеливо ждучи, коли дядькові Павлу полегшає і він розповість їй дивовижну казку про той край, де ростуть солодкі-пресолодкі суніці, черешні, вишні, сливи, груші, яблука й кавуни. Слухати ту казку дуже приємно. Дядько Павло обіцяє: як Аанис стане більшою, а тойон дозволить йому виїхати на Україну, то він візьме її з собою. Тоді вона вже наїсться тих ласощів досхочу...

Іноді приходила Ольга. Але з нею майже не розмовляв. Вона завжди поспішала. Огляне його, дасть ліки і по-ривається додому — Кость Семенович, їдучи з Мархіно, серйозно застудився, теж хворіє і потребує допомоги. Та й йому важко було говорити, бо почував себе якось ніяково.

Власне, й балакати не хотілось. Коли поралася біля нього, він крадькома дивився на її хвилясті коси, високе біле чоло, оксамитові брови, а найбільше на пальці — довгі й моторні, як у музикантів. Дивився і жадібно вдихав їх неповторний запах. Без неї знову снував думки — звихрені, непевні, п'янки.

Розмовляючи, не згадували ні про лепрозорій, ні про Гіммера, ні навіть про статтю, що збиралися разом писати.

Якось він спробував заговорити про все те, але вона за-тулила йому рот рукою.

— Не треба. Потім. Видужуйте.

Сьогодні нарешті підвівся. Ранком, як тільки Байбал пішов додому, зразу сів за стіл. Статтю про Гіммерові вчинки закінчив аж перед обідом. Поставивши останню крапку, випростався і полегшено зітхнув.

Як завжди, без стуку зайшов Ромась. Вибачився, що давно не був у нього — все гасає по наслідках, переписує, інструктує.

Прочитавши статтю, захоплено вигукнув:

— Добре, Павле! Гостро, гаряче, а головне — вірно й справедливо! Пора. Я про ті чорні Гіммерові справи чув, немало навіть у далеких наслідках. Люди скрізь ремствують на лепрозорій.

— Чув? А чому ж мовчав? Чого приймав того нахабу в себе дома? Знай, коли й далі прийматимеш, — я тобі більше не друг і не товариш.

Так, Михайло чував навіть гидкіше, ніж тут написано. Але не знав, чи то було правдою. Павлові про те не казав, бо знав, що Грабовському вистачає й своїх клопотів. А що Гіммер в'язнув до Гаврилової — про те таки не відав. Словом, статтю треба посилати. Але куди?

— У Тобольськ. До Віктора Костюріна. Той, якщо зможе, надрукує.

Повернувшись з пошти, Грабовський застав дома, крім Дабиіта, який залишався в хаті, майже всіх вілюйських засланців.

Були до краю збуджені й стривожені. Говорили голосно, обурювалися, а Михайло Ромась, розмахуючи руками, гукав на все горло:

— Голову йому одрубати треба!

Коли трохи вгамувалися, розповіла Ольга. Сьогодні вранці викликав її до себе Кочаровський і допитував, які зв'язки підтримує вона з тутешніми засланцями, зокрема з Грабовським та Дулембою. Казав, має відомості, нібито вони втрюх склали якусь протиурядову спілку і готують цілу політичну акцію. Пропонував припинити те спілкування. Він, мовляв, такого не потерпить: може заарештувати й відправити в Якутськ — хай там розберуться. Про Гаврилова й не згадував — значить, фотографа у доносі не названо.

Кость Семенович додав: нині післяобід він під великим секретом дізнався від писаря поліцейського управління, що донос справникові Дмитро Гіммер.

Повідомив також Михальський: учора він чув на ярмарку між людьми, нібито Гіммер відає про статтю Грабовського проти нього і обіцяє суворо відплатити Павлові. Начальник лепрозорію також розпускає поголоску про існування серед засланців таємної політичної змови. Ту чутку, кажуть, поширює й шаман, котрий на дружній нозі з Гіммером.

До глибокої ночі точилися розмови. Усі пригадували, хто і коли приватно зустрічався з Гіммером, про що була чи могла бути балачка. З'ясувалось: Ольга, крім служби, зустрічалася з Гіммером у хворого Дабиита та на читаннях «Історії матеріалізму» Ланге в Ромася. Більше, здається, ніде й ніколи...

Ухвалу вчинили однастайно: завтра Грабовський і Дулемба, якщо їх не покличе справник, самі підуть до нього й постараються розкрити йому очі на брехню донощика. Якщо ж Кочаровський не повірить їм, вони зажадають очної ставки з наклепником, прізвища якого нібито не знають.

Опріч того, відтепер усі засланці оголосять Гіммерові обструкцію: ніхто з ним не вступає в будь-які стосунки й розмови, навіть не вітається.

Дулемба запропонував: коли розмова у справника не дасть бажаних наслідків, треба зібратися на вечір усім, запросити Гіммера і, як прийде, влаштувати йому суд.

— Та не словесний, а кулачний, — додав Ромась.

— Тепер він, либонь, не прийде, — висловив здогадку Кассіуші.

— Ні, ні, більше таки не прийде, — ніби ствердив Дабиит. — Не прийде!

* * *

Наступного дня Дулембі і Грабовському не пощастило поговорити з справником. Вони застали його на службі, але той дуже поспішав. Казав, викликають до губернатора. А як поїхав — наче у воду впав. Минуло понад два тижні — не повертався.

Засланці стривожилися. Що все те значить? Може, Кочаровський там, у Якутську, займається доносом, може, саме його й повіз, збрехавши про виклик. З дня на день, з години на годину сподівалися «гостей» з обласного поліцейського управління. Уже чекали трусу: все, що могло викликати підозру, позаховували або й знищили. Деякі книжки та папери Грабовського перекочували з вартівні в Дабиитову садибу і були сховані в копиці сіна.

Грабовський бідкався. Як, звідкіля Гіммер вивідав про статтю? Невже поштмейстер розклеював конверта, читав написане і розповів Гіммерові? Цікаво. Але важливіше інше: чому мовчить Віктор Костюрін, чому не публікує статтю про порядки в лепрозорії? Невже щось сталося з «Сибирским листком»?

Цю останню загадку нарешті розвіяв лист, що вчора прийшов від Костюріна.

Так, сталося: в «Листка» ускладнення з цензурою, тому він зараз не може виступити з статтею політичного засланця — цензура не пустить. Віктор Федорович повідомив, що допис про Гіммера він одіслав у тижневик «Неделя», а чи надрукують його, не відає.

Ще болісніше, ніж Грабовський, переживав Гаврилов. Він понад тиждень валявся в ліжку, змарнів, зсохся. Навіть поривався їхати до губернатора зі скаргою на Гіммера, хотів просити, щоб його дружину повернули в лепрозорій, а кривдника й наклепника покарали. Але товариші відраджували: їхати зараз не варто, треба почекати Кочаровського — коли справник офіційно повідомить прізвище донощика, тоді й скарга буде вагомішою.

Михайло Ромась і в наследи та управи не їхав. Ходив хмарою грозовою. Потирив руки, чекаючи, щоб справник не оголосив прізвище донощика: можна буде влаштувати кулачний суд Гіммерові, остаточно звести з ним рахунки.

А Дабиит мовчав, сердячись на свою праву ногу, яка все ще поболювала й змушувала його спиратися на палицю. Тепер рідко заходив до Грабовського, а коли й навідувався, то сидів мовчки, думаючи про щось своє.

Нарешті приїхав з Якутська Кочаровський. Але ні Ольгу, ні Грабовського, ні Дулембу до себе не викликав. Павло Арсенович та Генрик Адамович пішли до нього самі. Він вислухав їх, сказав, що донос про їхнє спілкування справді є. Навіть переказав зміст, а донощика не назвав. Цього вони, власне, й не чекали, плакаючи надію вчинити суд.

Старанно готували збори, а Ромась вів перемови з керівником лепрозорію, заманюючи його в товариство. У призначений вечір зібралися до Кассіуші. Та суд не відбувся. Михальський, який останнім прибув на зібрання, повідомив: йдучи сюди, він стрів підводу окружного поліцейського управління, котра везла напівживого Гіммера. Фурмани казали, що знайшли лікаря за містечком. Хтось, видно, почастивав. Може, й не оклигає, бо голова провалена, а хребет переламаний.

— Шкода-а, — пожалкував Ромась. — Значить, суд переноситься.

— Може, й назовсім.

— Якщо не оклигає.

Прийшовши додому, Грабовський застав у хаті Дабиита. І здивувався: той був веселий, говіркий, ходив без палиці. Тільки коли почув про Гіммера, враз змовк і спохмурнів. Довго сидів ніби опечалений тим, що сталося.

— Невже видужає? — запитав, прощаючись з хазяїном, але відповіді не ждав.

* * *

Гіммер хворів уперто. Ніби важився чоловік, що йому вигідніше: чи остаточно податися на той світ, а чи звестися на ноги й ще топтати ряст, доки дозволить доля? Знайшовши неприємним, його одвезли в лепрозорій і поклали в окрему палату.

Спершу лікарі і фельдшери колонії рішуче одмовлялися доглядати свого начальника. Довелося навіть втрутитися Кочаровському.

З лепрозорію в містечко щодня приходили вісті. Засланцям їх приносила Ольга, яку одразу ж після нападу на Гіммера було викликано в колонію і запропоновано повернутися на свою посаду. Ті вісті були мінливі й видавалися майже неймовірними: смерть то навідала на Гіммера, то одступала. Якось навіть пройшла чутка, що начальник колонії

віддав богові душу, а на другий день уже гомоніли, що він зовсім видужав, завтра чи післязавтра заявиться і перстом вкаже на свого напасника.

Всі ті суперечливі й непевні звістки сприймалися засланцями по-різному. Гаврилови сподівалися помсти, якщо Гіммер виживе. Ромася найбільше непокоїв майбутній суд. Грабовський ждав число «Недели» з своєю статтею. Михальський та Кассіуші, ці нерозлучні книжники, ходили насторожені, переймаючись Ромасевим мстивим настроєм.

Найближче брав до серця чутки Дабиит. При звістці про погіршення Гіммерового здоров'я він бадьорішав, а коли говорили, що воно поліпшується, — супив брови і тяжко зітхав. Мисливець намагався приховати свій стан, але спостережливе Павлове око легко вловлювало все те.

Лиховісно текли дні й ночі також у Кочаровського. Ще б пак: у самому серці його величезного округу такий неприємний, прямо-таки ганебний випадок. Ну, хай би то трапилося в якомусь сусідньому окрузі, в Якутську, Іркутську чи й у столиці імперії. Хай би навіть царський трон завалився.

До всього того йому, вілюйському справникові, жодного діла нема. А це ж скоїлося в нього. Та ще з ким — керівником колонії прокажених, лікарем, який має підтримку в губернаторській канцелярії. До того ж одразу після доносу на політичних.

Хто винуватий, хто скалічив Гіммера? Ясно — політичні. Вони, вони — і більше ніхто. Але викликати їх до себе в управління ніяк не випадає: жодних доказів проти них нема.

Звідкіля б могли знати про донощика? Пред'явив звинувачення, почнеш допитувати — зразу ж догадаються, що борониш свого лакузу. Ні, викликати політичних не можна.

Крім того, Гіммера міг пригостити хтось із обслуги лепрозорію або навіть з хворих.

Майже тиждень просидів Кочаровський у колонії.

Говорив з лікарями, фельдшерами, допитував козаків, хворих, та нічого не виявив. Городові притягнули до справника декого з мешканців міста, але й те марне.

Так минули три місяці. Уже й запахло провесінню: хуги втихли, сніги драглили, дерева сумно хитали голим віттям і опівдні плакали прозорими слізьми. Ночами тріщала крига на Вілюї, краючи цвинтарну тишу тюрми. Сонце бралося на небосхил все вище та вище, золотаві багнети пронизували понуру тайгу.

Знову прийшла звістка, і цього разу певна: Гіммер таки видужує, а для поправки його повезли в Якутськ. Захвилювалися Гаврилови: будучи в Якутську, де має міцну руку, начальник лепрозорію напаскудить їм. Друзі порадили Костю Семеновичу: сам їдь у Якутськ зі скаргою про переслідування дружини, бийся до кінця, а ми надішлемо колективний протест.

Гаврилов послухався.

* * *

Цього разу Михайло Ромась був більше збуджений, ніж завжди.

Ще здалеку, побачивши Грабовського, махнув йому рукою і побіг назустріч.

— Здоров був, — схопив за обидві руки. — Ти знову хмарний та смутний? А дивися ж — весна навколо! Хай вона й не українська, не така гомінка, а все ж — весна. Знову над чимось маракуєш? Вірші, еге?

— Так. Знаєш, Михайле, здається, буде нова збірка.

Михайло регоче:

— Не мала баба клопоту та й купила поросля. Отак, Павле, і в тебе. Вірші, вірші, статті. Вони, ясно, також потрібні, хай читають люди. Але ще потрібніше щось конкретне, практичне. Розумієш? Служити людям! Взяти хоча б Володимира Короленка, про якого ходять легенди по всій Якутії. Навчав чоловік людей обробляти землю, вирощувати городину. Звісно, все це, з першого погляду, дрібне, майже нікчемне, але необхідне, особливо тут, де господарська культура, якщо вона тут є взагалі...

— А як з твоїм переписом? — питає Грабовський.

— Нічого, посувається потроху. Закінчую. Та є нове діло...

Михайло Ромась, знаючи наближення того кінця, почав було нудитися: за що ж тепер корисне взятися?

І, здається, натрапив. Прочувши, що незабаром збираються відкрити у Вілюйську метеорологічну станцію, він уже ходив до Кочаровського. Чутка ствердилась — станцію будуватимуть. Кому ж нею орудувати, як не йому, Михайлові? Хто тут краще обізнаний з метеорологією і технікою, ніж він? Кочаровський згодився доручити це йому.

Павло не намилиється своїм другом. Скільки сили й завзяття в нього! Який він до всього практичного вдатний. Коли б ту силу й енергію йому, Павлові.

* * *

У Павла справи також посувалися — збірка віршів, про яку казав Ромасеві, таки складалася. Повільно, але визрівала. Уже й заголовок її окреслився — «З півночі». От би справді сказати людям слово про цей суворий край, про тутешнє життя.

Ех, життя, життя! Куди пливеш ти, де русло твоє, яке майбуття в тебе?

Перо шарудить, нашіптуючи весняні мотиви:

Зійшли сніги, шумить вода,
Весною повіва;
Земля квіточки викида,
Бує травка молода,
Все мертве ожива.
Веселе сонечко блистить,
Проміння щедро лє;
Гайок привітно шелестить,
Неначе кличе пригостить;
Струмочок виграє.
Сіяють золотом небеса,
Витьохкують пташки...
А груди думонька стиска
Ховає зверхня ця краса
Смердючі болячки.

Поклавши ручку на стіл, виходить з хатини. Довго стоїть за порогом, оглядаючи тайгу, що тулиться до берега Вілюю. Непривітна зараз вона, якась злиденна й насуплена, аж смутком повіває, наче після пожежі.

То ж там, на Україні, зараз уже одцвіли сади, поля рхтять квітами, люди майструють, нагострюють сапи, коси. А тут тіль-тіль розворушується земля. Та й повільно ж, мов тюрма. А для чого в цьому краї тюрми? Достатньо запроторити людину сюди — і вона вже в тюрмі, хоч і незамкнутій.

Добре колись казав Микола Ожигов — як звідсіля втечеш? І куди? Взимку замерзнеш серед снігів, а влітку — пропадеш у хащах та болотах. І влітку і взимку — хижка й голодна звірина. Страшний край.

А люди як люди — і там і тут. Їхні радощі й болі, думи й праця. І мрії про щастя. Дабиит ловить звіра. Байбал прагне подолати одвічну мерзлоту, одігнати тайгу, здобути людям родючу землю. Балбаара збирає насіння всілякої городини. А он десь, зовсім поблизу, наче за стіною, чути, як і в Охтирці чи Харкові, дружний перестук сокир, молотків, повискування пилки.

Він добре знає, звідки все те долинає — з будівництва купців Розторгуєвих, де Байбал і Дулемба заробляють нужденні копійки.

Вони, купці, квапляться, хочуть ще в цьому році розгорнути промисел. Риба, м'ясо, хутро. Готуй свої руки, Дабите. Ніколи вже не розігнеться твоя натруджена спина, Байбале...

Грабовський уже не раз ходив на будівництво Розторгуєвих. Придивлявся, як споруджуються будинки.

Він знає багатьох з тих, що тут працюють, — і росіяни, і чукчі, й українці, і ескімоси, а найбільше — якути. Учора був свідком нещасного випадку: коли висаджували на стіну масивну балку, вона зірвалася і чотирьох теслярів покалічила, а Киргиелей наклав головою.

Учора ж таки поховали сердегу. Просто запорпали в землю — та й усе. Просили люди Розторгуєва змилюватися на похорон, але дука відмігся: сам, каже, винуватий, роботу мені затримав.

к н и г а ч е т в е р т а

БІЛЬ У СЕРЦІ



Броджу, тиняюсь, мов потороча,
Тужу день божий — ввечері, вранці...
Чи ж приголубить душа жіноча
Хоч на хвилинку, хоч наостанці?
Стою, питаю... Нема ні гуку...
Мутиться розум, слабнуть сили...

П. Грабовський

1

Уже понад тиждень минуло після від'їзду Гаврилова в Якутськ. Тоді, як удвох ішли з берега, випровадивши Костя Семеновича, Ольга просила не цуратися їхньої господи, навідуватися.

Він обіцяв, та свої обіцянки не виконав. Чи не нагнівалася, чи не зобидилася? Можливо. Бо ж сама не заходить до нього. І якщо нагнівалася, то справедливо: скільки сил оддала, рятуючи його від різних недуг, і нічого за ті послуги не бере. З його боку вийшло таки нечемно, негарно і нелюдяно.

Але хіба він не відвідує тому, що не хоче, зневажає? Ні, ні! Відчуває і добре розуміє: як піде, то не вгамує свого серця. Воно здолає і його, і її. Так, так, — здолає.

А чи має він моральне право кохати Ольгу? Надійка була вільна, як птах, ця ж заміжня, з родинними обов'язками, хворим чоловіком. Ні, не має права. До того ж йому ще не відомо, чи кохає вона його.

Тому не ходив усі ці дні до Гаврилових. Не хотів також людського поговору. Сподівався, серце охолоне, вгамується. А воно...

Учора побачив Ольгу з вікна козачої школи, коли проходила вулицею, і знову весь спалахнув. Довго після того блукав по місту. Хотілось зустріти її, і боявся. Навіть придумував собі різні ситуації несподіваної зустрічі. Її загрожувала небезпека, він рятував її...

Прийшов додому за північ. У снігах знайшов записку. Прочитав уже в хаті, при свічці: «Хотіли бачити Вас, та, на жаль, не застали. Чого цураєтесь? Є новини».

Підпису не було, але пізнав Ольжину руку.

Лаяв себе, відшукуючи в пам'яті найдошкульніші слова. І чого понесло його до тієї школи? Мав надію зустрітися з учителем, котрий обіцяв підшукати йому учнів. Це міг зробити й іншим часом. Та й то — хіба ж знав, що вона саме тоді йтиме? Приходила. «Чого цураєтесь?» Цураєтесь. Боже святий, боже правий! Цуратися святині? Де це було, коли, в кого? А що там за новини? І хто разом з нею міг бути? Ромась? Дулемба? Чоловік? Останнє найімовірніше — чого ж би писала від чийогось імені. Значить, новини привіз Кость Семенович. Які вони?

Не заспокоївся до самого ранку. Безліч разів перечитував ті кілька слів, виведених милою рукою. Уже й напам'ять вивчив їх, звільна повторював, як молитву, а все ж у папір заглядав. Кожне слово з того рожевого паперу дихало на нього святешно й загадково. Вдивлявся у них, наче в чари. І думав. Рано-вранці він таки піде до Гаврилових. Не піде — побіжить. Саме вранці. Щоб побалакати з Костем Семеновичем і не стрітися з Ольгою, яка буде в колонії. Так. Тільки так.

Та ранком, і сам не розумів чому, але снувався по хаті, як замовлений. Перегортав старі часописи, переглядав якісь нотатки, в котрих нічого цікавого не знаходив. Уже почав ловити себе на мислі, що навмисно зволікає свій прихід до Гаврилових. Відчував, чому саме так робив, — Ольги ж зараз дома не було, — але побороти себе не міг.

І раптом сама Ольга ластівкою майнула під вікном. Навіть не повірив тому. Та як не повірити, коли ось вона вже переступила поріг. Свіжа й радісна, коси живим сріблом ворущається на плечах, а щоки аж пашать райдужними рум'янцями. Видно, бачить його спантеличеність і сама починає розповідати. А далі — дивна роамова.

Так, так, учора вона приходила разом з Костем, перед від'їздом чоловіка.

Куди поїхав?

У Якутськ.

Як там поживає Гіммер?

Видужав ніби, але звідти вирушив не до Вілюйська, а в Ташкент. Чи тимчасово, чи назавсім — невідомо. Це розповідав Костеві Серж. Казав булькач, Гіммер почуває себе скривдженим. Лікар немовби ніяких лихих замірів супроти Ольги не мав, усе те вона сама вигадала, сподіваючись прославитися серед політичних засланих. Він, Гіммер, і зараз не має лихого серця на неї. А от Серж за свого друга відплатить. Не Ользі, ні, комусь іншому, то ще буде видно, але відплатить.

Чого ж Кость Семенович удруге поїхав до Якутська? Є надія, що губернатор дозволить їм повернутися в Якутськ. Ото й подався за тим дозволом. Там підшукуватиме й роботу. А Павло таки нехороший. Ну, чому за всі ці дні й разу не заглянув у хату? Загордився? І сьогодні не збирався? Спасибі. Ну, хай йому не до вподоби її товариство, хай.

Не до вподоби?

Виходить так. Міг би не вечорничити, не досвіткувати в неї, а лише прийти, привітатися, сказати слово-два і піти. Та він же й цього не зробив. А коли б вона за цей час померла? Йому однаково?

Однаково... Ольга ніби глумиться над ним, навмисно смикає його нерви, давно й так уже розсмикані. І що ти їй на це відповіси? Скажеш правду? Ні, ні, такого не буде. Не буде!

Павло, як хлопчисько, кидає сякі-такі слова, а більше відмовчується. Не знає, де й очі свої подіти.

А їй хоч би що. Ходить по хаті грайлива, збуджена, з якимось глузливим настроєм.

Що це Павло малює?

Вона підходить до столу, переглядає купу списаних паперів, на деяких спиняється, перечитує.

О, він творить, віршує! Значить, «не згинайся, угамуй своє горе»? Добре. Ну, коли вже так його приворожила муза і не одпускає від себе, то Ольга не буде змагатися з тією богинею, не кликатиме його до себе, не відбиратиме дорогого часу. Хай собі пише, хай творить, бо все те потрібне людям. Може, і їй колись присвятить кілька рядочків. Хороших, ширих, дружніх. Еге ж?

Що ти їй скажеш? Та він для неї ладен прихилити небо, дістати найдальшу зірку, обійняти тайгу!.. Чи напише? Уже написав. І не кілька рядків, а десятки віршів, найдорожчих, наймиліших. Хай вони не всі присвячені їй, але народилися

в його серці не без неї. Коли він пише, то це вона, Ольга, водить його рукою, мережить мрії. Чи розповідь їй коли-небудь про все те, чи звірить святу таємницю? Ні, мабуть, ніколи. Не може звірити, не має права.

Ніколи.

Гай-гай. Легше носити розпечений шворінь у грудях, ніж цю таємницю-муку.

Ользі весело. Вона вся так і сяє радістю, мов весняне небо. Чітко окреслені, наче вирізьблені, жіночі форми та принади, тривожна хвиля шовку на високих грудях, палкі очі-блискавки і десь глибоко-глибоко затаєне в зіницях тужливе шумовиння...

Завтра свято. Неділя. Вона таки одірве його від роботи. І нема чого супити брови. Йому треба спочити, погрітися на сонці. Човен уже замовлено. Вони будуть лише удвох. Попливуть далеко-далеко за течією Вілюю. Скупуються, половлять рибу. Він читатиме їй свої вірші, а вона слухатиме так уважно, як ще ніколи і нікого не слухала.

* * *

Прогулянка по Вілюю зараз зринає в його уяві, як знадлива казка.

Берестовий човник, легесенький, наче висушена тріска, мірно похитується на хвилях, що односять його вниз течією.

Вона у квітчастому шовковому платті, на якому змішалися пелюстки червоних троянд і кетяги бузку. Сидить на тупому носі човника, розповідає про своє безтурботне дитинство, іскристо сміється. Іноді нагинається, захоплює рукою холодну воду і бризкає на нього.

Він — босий, без сорочки, з розвихреним чубом. Підставив худі плечі лагідному сонцю і слухає її, кермуючи веслом. Берег порожній і чистий, аж світиться.

Купались довго. Плавали. Потім лежали на гарячому піску.

Її чорні коси, підсихаючи, врунились над високим білим чолом, а в очах коливалась промениста заграва. Чи відзваб її молодого, налитого буйними силами тіла, яке вперше отак бачив, чи від тієї палахкотливої заграви, Павло чув, що й сам палає. Вдовольняючи її прохання, розповідав про своє минуле життя, та робив це якимось ніби підсвідомо, не чуючи власного голосу.

Коли розповів про дружбу з Надією Сигидою і прочитав деякі вірші, Ольга вперше за весь день засмутилася. Схиливши голову на руки, лежала мовчки і важко дихала.

— Ти її дуже любив? — спитала переогодом.
Він мовчав.

— І зараз кохаєш?

Він не відповідав, але вона бачила відповідь на обличчі. Враз підвелася на коліна, обгорнула його шию руками і поцілувала в губи. Спершу він навіть не збагнув, що сталося, і розгублено закліпав очима.

— Вибачай, — сказала, витираючи сльози, які бриніли на її довгих віях. — Це за неї і за тебе, за вас обох, за те, що ви такі...

Як повертались до міста, куди поділа човен, де розпрощались, Павло всього того не пам'ятає.

Прийшовши в свою хатину, якийсь час сидів за столом, нічого не бачачи. Потім упав на ліжко і так пролежав з відкритими очима до ранку. А вранці взявся писати листа Франкові. Не підвівся з-за столу аж до темної ночі. Не думав про стиль, красу й смислову наповненість слова. Писав мішма — і віршами, і прозою — так, як напливали самі думки, як лягали на папір. А коли закінчив і перечитав, стало соромно. І перед самим собою, і перед світом. Що подумає Франко, прочитавши всю цю душевну зливу?

* * *

Як не відмагалися, а Дабиит після исиаху таки забрав їх додому.

— Коли б не пішли, — казав дорогою, — то ж була б найбільша зневага й образа. Ви ж мене врятували, ви...

Юрта, дбайливо прибрана, посміхалася. На підлозі — гарно вичинені шкури звірів. У кутку, майже під самою стелею, — гіллясті оленячі роги, пов'язані барвистими стрічками. Обабіч них — велике коняче копито і кошлатий загрибок. На стінах — різні іграшки з білої кістки. Всієї мудрої краси хазяї раніш, либонь, і не виказували.

— Спасибі, що прийшли, — хвилюється Балбаара, заставляючи стіл мисками й глечиками. — А я виглядала, виглядала, чому ж це вони, думаю, баряться?

— Павлові, жінко, давай зразу п'ять чоронів кумису, — жартує Дабиит. — Щоб знав, як відмовлятися. Ольга Василівна ще с'як-так, а він уперся, хоч налигачем тягни. І що там цікавого побачив на тому исиаху? Як і торік, і позаторік...

— Не зовсім так, — заперечує Байбал. — Торік правував Мичар, а нині — люди тільки згадували його полохливу душу, яка вже витає серед небожителів. Цього разу замість

олонхо розповідалася казка про дуку Бойтилу та барахсана Бордо. Мені, Павле, син Бордо, Берт-Ер, більше подобається, ніж Нюргун.

— І Нюргун дуже привабливий.

— Еге ж, привабливий, та всі його діла схожі на байку. Визволив дівчину, лицаря. А Берт-Ер після смерті братів і батька не тільки розправився з Бойтилою, а й повів за собою рабів.

— Досить вам про те, — просить Балбаара. — Сідайте до столу.

Господиня славно подбала про свято. На столі — і оленина, й конина, і яловичина, і ведмежати́на, і заболонна каша, і саламаат¹ та ще й рожеві лілії, солодкі на смак. Навідь смажені гриби.

Іх, тих грибів, Байбал позавчора назбирав у лісі для Павла й Ольги. Насміявся тоді Грабовський досхо́чу, бо в кошику старого впереміш з їстівними грибами були й отруйні. Це Павла не дивувало: вілюйчани майже не вживають грибів, а тому не знаються на них.

Коли вже кінчали обідати, в юрту зайшла Аанис, тягнувши за руку, наче свого однолітка, Дулембу.

— Отак його, так, — радів Байбал. — Волочи ледацюгу. — І вже до Дулемби: — Що ж це ти, Гене, баришся?

— Та ми он з нею, — гладить Генрик Адамович чорні косенята дівчинки, — балакали, читали.

— Добре, що прийшов. А ти, онуко, дивись мені. Завжди така слухняна, а цього разу підвела діда.

Аанис ображено похнюпилася, але вже за мить підстрибнула до Грабовського лисичкою.

— Дядьку Павле, — зашебетала. — А я таки вивчила «Мороз, Красный нос», ага!

— До кінця?

— Весь.

— Знає, знає, — докинув Дулемба. — Мені розказувала.

— І ще щось знаю, — похвалилася дівчинка.

— Що?

— Не скажу.

— Ні, треба сказати, — заохочує Генрик Адамович, змовницьки підморгуючи. — Тільки стань посередині юрти. Аанис склала на животі руки і голосно почала:

Ну, прокидайтеся, діти.

Ранок — до книжки пора!

¹ Саламаат (якутськ.) — каша з ведмежим салом.

Сонечко встигло залити
Все посереду двора!
Швидше вдягайтесь до школи!
Кращі прогаєте дні, —
Пізно вертати, — ніколи
Іх не повернете, ні!

— Молодець, — похвалила дівчинку Ольга. — Це тебе дядько Павло навчив?

— Ні, — відповів Грабовський. — Я взагалі своїх віршів їй ніколи не читав.

— Це дід Ген, — вставила Аанис. — Сьогодні вранці дав мені книжечку, таку маленьку й гарну, а я вже потім сама вивчила.

— Он як! — дивується Балбаара. — Уже й Павла Арсеновича знає.

— Добре, онуко, — радіє Байбал, втираючи долонею щасливі сльози на очах. — Вчися. Може, колись розберешся з тим озером.

— О, дід знову за своє.

— А ти, сину, не смійся. Думаєш, не розбереться, як виросте? Ого, ще й як розбереться, побачиш.

...Йшли від Дабиита удвох, радісні й безтурботні, побравшись, мов діти, за руки. Зараз він зовсім забув те, про що недавно писав Франкові. І душевні муки, і сумніви, і гризота сумління — все кудись раптом зникло, наче ніколи й не було.

Спинились біля воріт. Не розмовляли. Тільки дивилися одне на одного, немовби вперше зустрілись. Він і незчувся, як пригорнув її.

2

Минулого разу казала, прийде в суботу, а прийшла — завчасу. Була збентежена. В очах коливався тяжкий смуток. В правій руці тримала конверта, протаврованого чорним штемпелем.

— Кость написав, що дозвіл на переїзд до Якутська дали. Звелів поволі готуватися в дорогу.

І змовкла.

Грабовський сидів, наче вражений громом.

Кінець. Він певно знає: життя без неї буде для нього порожнім і злиденним. Якби ж довелося боротись просто проти суперника-коханця, якби навіть треба було величезними зусиллями завойовувати її любов — все те не лякало б, а тут... Адже Кость не лише приятель і порядна людина...

Ольга, мабуть, вгадувала його сумні думки. Вона підійшла, сіла на стілець поряд. Взяла його обидві руки, зовсім розслаблені, і запитала:

— Як же, Павле, далі?

Він здригнувся.

— Ти про що?

— Що мені тепер робити?

— Готуватися. Іхати, — відповів, немовби мечем рубонув по власному тілу. Здавалося, навіть біль відчув.

— А ти ж як залишишся?

— Я?

— Тобі ж завжди потрібна дружня рука, лікарська — особливо.

— Не знаю, — журно хитнув головою. — Нічого не знаю. Ясно лиш те, що без тебе, Олю, каратимусь.

— І я без тебе, — схилилась до нього. — Я й не уявляю собі, як через кілька днів не буду бачити тебе.

— А як же з Костем?

* * *

Порівнював вірші «Проліска» з тими, що тепер лежали на столі, і в грудях бриніло якесь дивне й самому незрозуміле почуття. Часу, здається, минуло небагато, а зміни й самому впадають в око.

Змівся голос, спів. Не ті мотиви. Не той настрій. Не такий тембр. Замість життєствердного мажору часто прохоплюється болісний мінор.

Не те, не те, що було раніш. Не те, що треба громаді. Все це — твоє власне, суто приватне, особисте. Кому воно потрібне? Яку струну зачепить у серці читача? Чому доброму навчить? Куди поведе? В якій життєвій нагоді придасться? Ти ж колись сам — пригадуєш? — говорив, подумки викладаючи своє кредо, що поет мусить...

Бере аркуш зі столу. Рука ледь-ледь тремтить, і папір звільна похитується. Перед очима мерехтять рядки:

На гірке життя уродився я,
Не зазнав і раз щастя змолodu;
Знудьгувалася вся душа моя
Серед вічної стужі-холоду.
На шляху моім скрізь хресті самі
Яксь іродська сила ставила,
Святу молодість підтяла в ярмі,
Мету людської нагло збавила...

Так, так — власне, особисте. А до того ж у ньому стільки скарги і розпачливого лементу, стільки жальної муки...

Ось другий аркуш, також ніби благає не чіпати його:

Куди подінусь я з нудьгою,
Куди подамся від журби,
Робак, роздавлений ногою,
Нікчемна іграшка судьби?..

І третій — сумний, сумний та невеселий і набурмосений, як пізня якутська осінь:

Не прийде надія, одурить — я знаю,
Бо то вже мій жереб такий;
Без долі вродився, без волі сконаю...

О-о, а тут уже й зовсім віє цвинтарним холодом. До самого краю, до останньої межі дійшов. Нема найменшого просвітку. Одна тобі чорна розпука клубочиться і волає:

Годі! Несила, незмога
Так безнадійно страждати.
Годі! Скінчилась дорога...

Чи було щось подібне в «Проліску»? Здається, було — «Людина єсьм...». Але ні, не таке. Не таке. Та людина, змучена слаботами, тут постає ще більш пригніченою, скарги-нішою, а в її словах — нічого, крім гнітючої зневіри і темної безнадії. Робак. Так, так — робак, роздавлений ногою, не здатний ні на що.

Слаботи. А скажи по правді, кого здивуєш тими слаботами? Скільки їх на всьому широкому світі, в кожному куточку землі, в людському серці? Невже ж усі підряд будемо виказувати на оглядини громаді? Що ж тоді, пройнявшись ними, робитиме громада? Як вона боротиме повсюди-лихо, рватиме ті важкі кайдани, якими окуто її руки й ноги? Скажи, як? Не забувай про неї, громаду.

Підводиться з-за столу, снує по хаті, а запитання, гіркі й пекучі, мов отрута, клубочаться в душі, незримо розриваючи її на шматки. Чим одіб'єшся від них, чим? Хіба що...

Ех, люди добрі, люди милі, не кваптеся з осудливими доганами, з суворими вироками. Не думайте, що я плачу або жалкую, шукаю співчуття, нарікаю на долю.

Певне, мені тяжко, певне, я нарікаю. Та не на те, що не мав щастя, а що так доводиться нівечитись не одному мені, нарікаю на ті лихі обставини життя, які вбивають душу в людині і здорове тіло прирікають на дочасну загибель. Це горе найперше вражає серце. Усім нам, мученикам. Що ж тичеться мене особисто...

І сказати соромно, і думати страшно, але, здається, ще ніколи безнадія та зневіра не огортали мене таким сумом, не затьмарювали так мого зору, як нині. І кругла самотина ще не дошкуляла так...

Самотина? А вони — Генрик Адамович, Байбал, Михайло, Дабиит? Про них забув? А твої брати, сестри? А весь світ — близький і дальній? Світ працюючих з нужденним куснем хліба? А в нього не буває розпуки? Подумай. Чи, може, хочеш руки накласти на себе?

Ні, ні! Ще не розтоптана душа, не поринула остаточно в багнюку.

Геть зойки!

Геть особисте!

Угамуй — сам угамуй! — свою розпуку!

Настали серце вогнями, а не болями!

Втамуй, задуши в ньому мінорні звуки!

Служи, співець, громаді!

Хай твоя пісня будить людей на прю велику!

Он подивись на Лесю, згадай її пісні крилаті, якими не нахвалиться навіть Іван Франко. Також хвора, її теж мучать сухоти, але вона, та слабосила дівчина, живе й дихає громадськими думками й настроями, сміливо кличе: «Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Не бійся досвітньої мли — досвітні вогні запали, коли ще зоря не заграла».

А ти? Вслухайся добре, вдумайся сам, якими ти словами заговорив, які мотиви забриніли у твоєму серці, чим клопочешся: «Сяду за діло — нічого не робиться, стану гадати — чомусь не гадається...»

Соромся!

Це не твоє, не для тебе воно!

Не згадувай людям про вічну млу труни, про мертвий сон могил, не додавай знесилення журби, не добивай зневір'ям підупалих. Ти перед ними невідомі далі розгорни. Окриль їх стягом осяйновогненним! Заклич до діла, боротьби, окриль їх ідеалами святими і разом з ними твердо йди! Поперед інших стяг новий неси!

Ти завинив перед громадою. І маєш звірити їй свою найширшу сповідь. Скажи все, все до краплиночки, нічого не забудь і не приховай. Вона, громада, зрозуміє тебе.

Мандруючи по хаті, він і не відав того, як поволі голу бішали його очі, як яснішало хмарне чоло, просвітлене новими думками й почуттями. Напившись холодної води, знову сідає за стіл, бере ручку і схиляється над чистим ар-

кушем паперу. Сповідь ллється журно, але на душі від неї легшає:

Я пав духом на час, я заслаб в самоті,
Весь погнувся під горя вагою;

Враз померкли були ідеали святі,
Я не бачив зорі за нудгою...

Я ридати почав, проклинати людей,

Я почав на весь світ нарікати,

Перестав одрізняти блискіт світлих ідей,

Забув звагу — братів рятувати.

Власні болі самі в моїм серці жили,

Я зникчменів у власних недугах;

А що ближніх моїх муки гірш опрягли,

То яке мені діло до других?

Тяжко сльози лились, що у мене нема

Та й довіку не буде вже друга;

Остогидла мені до загину тюрма,

З виду темна не сходила смуга...

О, простіть мене ви, непохитні борці,

Та погляньте знов приязним зором!

Про знемогу мою, про хвилини оці

Мені навіть і згадувать сором.

В грудях жвавість росте; думка кличе вперед;

Відживають колишні заміри;

Перейшов по душі дошкульний уверед;

Знов я повен надії та віри...

3

Так, так — повен надії та віри. І самому трохи дивно. Вересень уже нахмурих брови, сиплеться дрібними дощами, розвішує сиві тумани, облягає землю довгими вечорами й ночами, а довколишній світ став немовби яснішим і якимсь привабливішим. Здається, й тайга одступилась від містечка. І на людських обличчях поменшали сліди скорботи. Навіть тюрма позирає менш зловісно, аніж минулої весни й літа.

Звідкіля все це? Самообман? Що він знаменує, що віщує? Невже в очах посвітлішало? Спала хвороблива полуда з них?

Можливо.

А чи пам'ять притупилася? Чи серце заспокоїлось, переживши тяжку розлуку? Почав забувати її, Ольгу?

Ні.

Ні.

Он уже понад два місяці сплигло після від'їзду Гаврилових, а вона не одступається від нього: щоночі завітчує собою його тривожні сни, навіває гадки, а цілими днями

чатує звабною тінню. Іноді привиджається до того зримо, що він починає розмовляти з нею.

Ось і зараз стоїть навпроти вікна, пронизана якимсь дивовижним світлом, аж іскриться, а в очах задоволення. Дивиться на нього довго, сумно і з болісним докором. Хіба витримаєш, мовчатимеш, не обізвешся до неї?

Олю!

Олю!

Друже мій вірний, друже милий. Прости, зіронько, сіромасі бездольному. Знаю, тобі важко. Та повір, і мені не легко. Без тебе конаю, місця не знаходжу собі, ледве-ледве поборюю фізичні й душевні недуги. Ти знаєш мене, а поперед ж — тутешня зима...

Важко, але інакше зробити, доленько моя, не можна було. Не можна. Навіть не кожен негідник зважився б на таке, а ми ж люди. Вислухай мене, коли вже завітала в мою господу.

Повік не забуду тієї, чи не найважчої в моєму житті, години, коли приходив прощатися з вами. Не знаю, як ти, а я добре завважив Костеві муки. І збагнув те, чого найбільше боявся: Кость бачив, розумів або самим чуттям заоханого чоловіка вловлював наші з тобою стосунки.

Він похапки зв'язував речі, складав у валізу посуд, а в нього тремтіли руки. Крадькома поглядав то на тебе, то на мене і ще нижче схилявся над роботою, силкуючись не видавати свого горя. Що мордувало його — загроза назавжди втратити тебе? Очевидно.

Але й це велике горе не робило його безсилим, жалюгідним ревнивцем. Яке високе благородство, яка гідна подиву людяність, яка внутрішня краса відсвічувалась у всій його поведінці. Він переживав, карався не лише за себе, а й за нас. Саме так — і за нас.

Пригадай, як ти, прощаючись зі мною, не стримала сліз. В ту мить Кость зовсім розгубився. З рук випустив свій фотоапарат, що ніс на підводі, і сам заляк, приголомшений. Не забула? Таке ніколи не забувається. А коли ти витерла слюзи, він узяв тебе ніжно за плечі і, дивлячись прямо в очі, сказав:

— Олю, зваж усе і остаточно виріши. Щоб потім не ремствувала на мене, на себе саму, на долю, щоб не каялась. Ще є час, подумай. Я не буду проклинати тебе.

Ти, не відповівши нічого, сіла на підводу. Я безпомилково бачив, що йому від того ненабагато полегшало. Він підійшов до мене і запитав:

— А ви ж, Павле, як? Залишаєтесь одні? Витримаєте? Не зігнетеся?

Я спромігся лише головою кивнути, бо на більше не вистачило сил. Він зрозумів мене: гаряче потиснув руку, побратньому обняв. От який Кость у тебе, в нас.

Минулої ночі, Олю, ти мені так страшно наснилась, що я прокинувся, весь облитий холодним потом, і вже до ранку не заснув. Бачив тебе недужою, марною і заплаканою. Кость обв'язував тобі голову мокрим рушником, наливав у ложку ліки, а Гіммер стояв біля порога, лютий-прелютий і з великим ножом у руках.

Я ніколи не вірив і зараз не вірю ні в віщі сни, ні в будь-які інші химери, але коли розвіялось страшне сонне видиво, то багато чого передумав. Що діється з тобою, з вами, дорогі мої? Справді недуга? Знову переслідує Гіммер? О-о, прокляття! Нічого не відаю, не знаю, і від того ще важче на серці.

Кілька разів поривався писати вам, розпитати, як маєтеся. Уже й писав, але не одсилав. То більше для самого себе, ніж для вас. Все не зважуюсь. Думка та серце змагаються, і вона часто забирає своє. Все допитує, як прокурор: «Нащо засилати оті листи, такі смутні?»

Мушу дослухатися її. Справді — нащо, для чого? Ятри старі рани, рвати вам серця, й без того наболілі?

Ні, не треба. Не можна. Побиті морозом квіти ніколи не розцвітуть і не запахнуть...

Лиха доля спіткала нас, наше кохання:

Здибались ми ненароком
Терпіть далеку неволю...
Я був таким самотнім,
Ти ж відшукала вже долю.
Глухо скрізь, холодно, темно;
Смерть повіває могильна...
Щастя я прагнув даремно,
Ти його дати не вільна.
Два-три слівця ненароком,
Дві-три усмішки коханих...
Вражений болем глибоким,
Знову б віджив я в кайданах.
Та не підхоже бурлаці
Збуджувать мариння красні...
Ми народились для праці,—
Геть же всі пориви власні!

Сонячна моя! Цих рядків тобі я ніколи не зв'язав, хоч вони зародилися в моїй душі і вилилися з неї ще весною,

коли ти була тут, біля мене, коли мої і хата, і душа повнилися тобою. Не міг звірити, тримав їх у глибокій таємниці. І тепер прости, що згадав. Також поза своєю волею. Не можу не згадати, бо вони стали моєю молитвою, якої немає ні забути, ні бодай на мить позбутися, повністю оволоділи мною і безжально диктують свою волю. Пекельна молитва, але що подієш з нею — вона моя, моя.

Питаєш, як живу? Дивися сама. От воно, мое життя бурлацьке, все перед тобою, мов на тарілці виставлене. По вашому від'їзді небагато змінилося в ньому, особливо ж на краще. Праця, читання, а найбільше... Ех, та й годі — хіба виміряєш, чого зараз більше в мене?

Недавно вичитав у пресі, що галицькі приятелі видали збірку моїх перекладів під назвою «З чужого поля», а я тим часом вислав їм книжечку своїх нових творів. Нарік її просто, без будь-яких поетичних прикрас — «З півночі». І присвятив тобі. Тепер іноді повертаюсь до її чернеток, що зберігаються в мене, перечитую їх, доробляю і ясно бачу: книжка — занадто вже сумовита, по самі вінця наповнена жалю і сердечними зойками.

Може, мені колись буде соромно за ті скаргні зойки та жалі, але що міг зробити, як поминути їх? Усі вони не вигадані, не награні знічев'я, всі правдиво відбили мій тодішній душевний стан. Я плакав, мучився, писавши деякі з віршів, що ввійшли до неї, і тим рятувався від тяжкої згуби. Ти знаєш мене, серденько, знаєш краще, ніж будь-хто, тобі не треба пояснювати, сама все зрозумієш.

Але навіть при тій журбі, яка панує над усім збірничком, мені здається, що він з погляду поетичної техніки є найліпшим серед усього написаного мною досі. Тому й хочеться побачити його на світі. Коли вийде та книжечка — неодмінно перешлю вам, і ти, прочитавши її, ще повніше уявиш собі, як я жив, як почував себе, і коли стрічався з тобою тут, і після вашого від'їзду.

Та, власне, й зараз ненабагато полегшало. Все нуджусь та сумую, не знаючи, куди подітись з своєю розпукою. Хочеться плакати, плакати без краю. Руки не підводяться до діла, слово не йде з уст, наче їх заціпило назавжди. На вище, ніж переклади і переспіви, поки що не спмагаюся.

Переклади. Та й їх не дуже густо. Оце зараз перекладаю ту поему, котру ми читали разом з тобою влітку на березі Вілюю, і, уяви собі, прямо-таки впиваюся нею. Дуже терпкий, часами гіркий той напій, а я ковтаю його з якоюсь невтоленою жадобою і хмільною насолодою, хоч сам

бачу, що від того не кращає, а гіршає мені. Не можу спинити себе, не можу втамувати жаги, наче забарений п'яниця в шинку. Не можу, бо ж Крукове фатальне слово «ніколи» назавжди втамувалося в моєму мозку, проникло в найдавніші закуточки душі і ворухиться там підколотним змієм.

Збираю всю снагу свою, щоб вирвати, випекти його звідтіля, але Крук — о, той безжальний, страхітливий Крук...

«Гей, прорічнику зловісний!
Чи ти птах, чи демон віщий, —
Богом, скритим від усіх,
Вкупі з небом закликаю —
Ти скажи: в надземнім раю,
Межи ангелів святих
Чи зустрінусь я з душею
Незабутньої Лепори,
Чи побачуся там із нею,
Що скрашає райські доли?»
Крук відрік на те: «Ніколи!»
«Хто б не був ти: птах брехливий
А чи Демон, Дух злостивий,
Геть від мене! Геть туди, —
Проказав я, з місця вставши, —
Геть — де Пекло Ночі завше,
Не вертайся мені сюди!
Чорніш пір'я твоя злоба,
Твоя лжа, твоє «ніколи»;
З мого серця вийми дзвоб;
Щезни, лютий!» Крук поводи
Відповів на те: «Ніколи!»

Ось, сонцекрила моя, який він, той Крук, — понурий віщун смерті. І зараз бачу його на біюсті Паллади: сидить, лиховісний, вгризається залізними пазурами, хижо мружить криваве око і висотує з себе одне-єдине слово: «Ніколи!» А навколо нього все живе крижаніє. Дивитись на це, розуміти, відчувати — страшно й моторошно, бо оті пазури, отой закарлючений дзвоб, ті темні крила чомусь нагадують мені обставини нашого нерадісного буття.

Вслухайся, вслухайся: «Ніколи!» Чуєш? Але я... Ні, не піддамся йому! Всіма вогнями свого серця спалю його, розтоплю те трикляте «ніколи!». І вигукну на весь світ:

— Життя переможе!!!

Як товариші дивляться на мою роботу?

По-різному.

Михайла Ромаса поезія не дуже цікавить — цей захоплений своїми практичними справами. Цілими тижнями веш-

тається по наслідках, а як повернеться в містечко й загляне до мене, то аж захлинається, викладаючи привезені новини.

Суруксут трохи підлікувався, уже покинув лепрозорій і разом з Дабиитом готується до зимового полювання.

А Байбал та Дулемба майже щодня навідуються. Позавчора читав їм уривок з «Крука». Байбал так розчулився, що заплакав і сказав:

— Віднині круки — пекельні вороги мої.

Генрик Адамович, мовчки слухаючи, супився. Переклад похвалив, але порадив не захоплюватися Едгаром По, якого вважає романтиком-занепадником. Може, він і має рацію, можливо, я не сперечався, та все ж мушу докінчити почате...

Недавно викликав нас усіх Кочаровський і об'явив царський маніфест: замість десяти літ повної безправності мені визначили чотири роки. Бачиш, як змилювалися, хай їм найгостріша болячка між ребра за це. Казав, згодом можна буде приписатися до якої-небудь сільської громади, тобто обернутися з політичного поселенця, позбавленого всіх прав, на хлібороба з засланим — теж безправного. Ну, але як воно далі буде, мовляв сліпий, побачимо. Ох, круки, круки безсердечні.

Оце тобі, Олю, вся моя найсвятіша сповідь, мій найновіший *curriculum vitae*¹. А ти, серденько, все мовчиш. Очєнята засмучені. Чому? Гніваєшся?

Скажи хоч слово!..

* * *

Вечірній прихід Кочаровського здивував і збентежив Грабовського. Дивуватися таки було чому. Окружний справник, здавалось, зовсім не цікавився життям вілюйських засланих: у їхні мешкання ніколи не заглядав, а до себе в управління викликав лише при потребі. І раптом — сам завітав. Та ще й у такий пізній час. Яка лиха година пригнала його? Невже якийсь новий донос, і хоче вчинити обшук?

— Ого-го! — вигукнув Кочаровський, шарячи поглядом по стосах книжок на ослоні й столі. — Я й не знав, що ви розвели в себе цілу бібліотеку. Недарма ходять чутки, нібито у вас збираються люди, читають, сперечаються.

— Взимку іноді збиралися, а влітку... їм не до цього. Нема коли, хоч законом нам не заборонено збиратися.

— Не заборонено, звісно, якщо ті сходи́ни та балачки не торкаються політики. Але зараз я до вас з іншим.

¹ *Curriculum vitae* (лат.) — життєпис.

— Будьте ласкаві, — показав Грабовський на стілець. Справник подякував, скинув шапку і сів.

— Сьогодні, — продовжив, — мій помічник повернувся з Якутська і привіз новину: губернатор велить вам покинути Вілюйськ.

— Як-то?

Кочаровський тільки безпорадно розвів руками.

— Куди ж перебиратися?

— На розсуд Мархінської управи.

— Знову?

— Такий наказ.

— Але ж переїхати сюди мені дозволив генерал-губернатор. Хіба Якутськ має право скасовувати веління Іркутська?

— А чому ви думаєте, що губернатор зробив це без відома генерал-губернатора? Очевидно, навпаки. Він клопотався, а генерал-губернатор дав свою згоду. А може, хтось інший доклав рук. Прошу тільки вас, Павле Арсеновичу, не подумайте, боронь боже, що я тут чимсь завинив. Зрештою, поводили ви себе благопристойно, особливого клопоту мені не завдавали, то й не маю на вас лихого серця.

— А губернатор?

— Важко сказати. Однак про дещо можна здогадуватися. Власне, я тому й зайшов до вас — зустрітися віч-на-віч поза службою. Думаю, тут орудувала рука Гіммера.

— Але ж Гіммер подався в Ташкент і немовби назавсім.

— Подався, та не назавсім. Він не хоче розлучатися з Вілюйськом, маючи в лепрозорії гарний заробіток. Спочине після недуги і повернеться назад. Правду кажучи, добра від того повернення я не чекаю. Знову почнуться скарги, доноси, втечі з колонії. Може, навіть якась комісія нарешті приїде. От і розбирайся. Набридло все це. Але заборонити йому повернутися не можу — це губернаторова канцелярія вирішує, а ми мусимо виконувати її волю.

— Канцелярією ж не Гіммер керує.

— Так, не Гіммер, — згодився справник. — Проте... Пригадуєте, якось ще влітку я жартома натякав, що вам, мабуть, доведеться залишити Вілюйськ. То був не випадковий жарт. До мого вуха дійшли чутки про деякі Гіммерові заходи в Якутську супроти вас. Але передати їх вам не міг — то ж були тільки чутки. Гіммер домагався, щоб вас і Гаврилових видворили з Вілюйська в різні і притому далекі наслєги. Як там далі обернулася справа, як пощастило

Гавриловим потрапити в Якутськ, не відаю, а от ви мусите їхати в Мархіно.

— Коли?

— Готуйтеся. Після першого снігу й вирушите.

Кочаровський надягнув шапку і вже в снігах майже пошепки сказав:

— Зробіть мені, Павле Арсеновичу, одну послугу.

— Яку?

— Пообіцяйте, що про ці мої відвідини і нашу розмову ніхто не знатиме. Ви ж поїдете, а мені доведеться стрічатись з Гіммером.

— Обіцяю.

* * *

Несподівана новина приголомшила друзів Грабовського. По довгій і гнітючій мовчанці першим обізвався Ромась.

— Негідник! Живоріз, — лаявся він. — Дивіться, які коники викидає. Ох і лютий же я зараз на того, хто перешкодив нам звершити самосуд. Чого вихопився, наче Пилип з Конопель? І сам не довів діла до кінця, і ми, можна сказати, пошилися в дурні.

Мисливець почервонів, мов рак в окропі, і мовчки чухав потилицю, низько схиливши голову.

Дулемба міркував уголос:

— Не гарячкуй, Михайле. Суд можна буде влаштувати, коли Гіммер повернеться. Ти ж сам казав...

— Казав, казав, — не вгамовувався Ромась. — Він випер Гаврилових у один бік, Грабовського — в другий, скоро, далі, ще когось випре. Хто ж його, гада, тоді судитиме, коли нас тут не буде?

Дабиит, глухо кашлянувши, докинув:

— Знайдуться такі. На перший раз вийшла помилка, а вдруге...

— Так, — підхопив Генрик Адамович. — Я теж думаю, що люди знайдуться. Зараз справа не в суді, а в тім, куди запрохнуть Павла. Це мене найбільше тривожить. Хоч би у Мархіно залишили.

— А чому в Мархіно? — здивувався Байбал. — У Бордонський наслідок треба. Там свої люди, юрта. Я також поїду з Павлом. Удвох не пропадемо.

— Егекеен¹, і мене візьміть у наслідок, — обізвалася Аанис. — Там гарні книжки читатиму.

¹ Егекеен (якутськ.) — дідусь.

— Ой дитино моя, — тяжко зітхнула Балбаара. — Скінчилось вже твоє читання, назавжди скінчилось.

— Таки поїду. Правда, дядьку Павле?

— Я охоче взяв би тебе, коли б мама пустила.

Балбаара витерла різком хустини затуманені сльозами очі.

— Не поїдеш ти, доню. Далина ж то яка. Та й що я робитиму без тебе? Може, Павла Арсеновича скоро знову пустять до нас. Тоді й продовжиш свою науку.

— Я доти зовсім забуду читати й писати.

До дівчинки підійшов Дулемба:

— Не журися, мала, не забудеш. У тебе гарна пам'ять. Замість дядька Павла, я вчитиму тебе. Чи ти, може, не хочеш такого старого вчителя?

— Хочу. Але хай і дядько Павло зостається.

— Якби ж то наша воля.

4

Двері причинилися, і в юрті запала густа тиша. Тепер Грабовський ще більше, ніж перед тим, відчув утому. Не спромігся навіть покласти на стілець біля ліжка книжку, з якої тільки-но диктував, — вона сама випорснула з рук на долівку. Рука безвільно впала на груди, така важenna, що й дихання забиває. І підняти її не було сили.

Так буває майже після кожного уроку. Доки учні пишуть, читають, жебонять, він ще якимось тримається, збирає в собі всю снагу, аби не вказати безсилля, пекучого болю. А як тільки хлоп'ята підуть, тоді вже зовсім губить владу над собою. Не годен навіть квартиру дістати, зволожити пересохлі губи. Коли дома Байбал, він допомагає, а коли нема, то Павло колодою лежить, зціпивши зуби й заплющивши очі, доки спочине і бодай трохи набереться сил.

Набереться сил. Та чи ж прибавляються ті сили? Чи міцніє тіло? Ой ні, здається, ні. То він тільки тішить себе рожевими сподіванками, що одужує, що таки видужає. Тішить, розважається, бо так ніби легше. Насправді ж сили вичерпуються з кожним днем, і світлі надії меншають, наче священний талісман. Скільки вже часу збігло відтоді, як переїхав з Вілюйська в Бордонський наслідок і зліг, а здоров'я не поліпшується.

Тричі, залишаючись сам у юрті, пробував підвестися з ліжка і написати листи, що нароїлися вже давно, та нічого не виходило. І тепер щодня пише їх подумки, бо по тих не

вдалих спробах недуга ще жорстокіше мстилася йому. Не допомагають ні навари пахучих трав, якими щедро напуває його Байбал, ні ведмеже сало, ні риб'ячий жир, ні тепле молоко Арамаанової корови...

Листи. Цілим натовпом юрмляться вони. Такі рясні, скорботні, що сльози навертаються на очі. І нагальні. Кожен щомиті підступається, нагадує про себе, благаючи найперше одіслати його. І треба б. Та що вдієш, як одішлеш, коли всі вони тільки в голові, в думках, не вимережані на папері.

До Миколи Ожигова, Михайла Павлика, Костя Паньківського, Івана Франка. Колись, далекі, змережаться і розлетяться в різні боки світами дальніми, несучи вісті невеликі. Колись... А поки що він лише перегортає їх у пам'яті, мов самоцвіти на долоні, і виколисує, як мати немовлят своїх.

Думка стрічається з думкою, сперечаються, а нічого путнього не виходить. Невже назавжди зачали й перестануть існувати одразу два часописи в Галичині? Та ще й які — «Народ», «Житє і слово»! І подумати страшно. Павлик занедужав, вирішив поступитися місцем молодшому поколінню. Франко не зміг зібрати потрібне число передплатників. От тобі й маєш — галицька преса звужується. Що ж далі?

Думки знову й знову повертаються до Івана Франка. І соромно перед ним за свої тілесні болі та душевну розпуку, особливо за той травневий лист, що написав йому з Вілюйська, виливши всю свою пекельну муку. Боявся, чи збагне, чи зрозуміє все те, а він, Іван Якович, не лише збагнув, на сторінках свого журналу явив ту сердечну зливу читаючому громадянству. Сам придумав назву тій зливі — «Із дневника невольника» — та ще й від себе додав кілька рядків. І яких рядків!

О, ті рядки, вони й зараз бринять у пам'яті: «Одержавши від одного земляка оцей твір — не твір, а документ важкого психічного настрою одного з молодих талановитих українців, загнаного на Сибір, ми друкуємо його з деякими пропусками. Може, шановний автор, котрого ім'я тут не підписуємо з причин легко зрозумілих, поремствує на нас за те, що друкуємо не самі вірші, а й прозу, призначену, мабуть, для приватного вжитку.

Та для нас вірші і проза в цьому творі однаково дорогі, а навіть вірші без прози подекуди не були б зрозумілі. Звертаємо на сей окрик сердечного болю і розпуки талановитого земляка увагу освіченої громади російської — не самої тіль-

ки української. Невже нема способу облегшити його важке життя хоч легальними способами, дружнім співчуттям, листами, книжками, порадою та підмогою?»

Поремствує... Друже мій великий, оборонцю безкорисливий, патхненнику щедрій! Чим передати мої найсвятіші почуття до вас, мою вдячність безмірну? Скажу вам, як старшому братові рідному. Поява мого нерозважного листа в часописі здивувала мене, бо ж я не така значна людина, щоб привертати до себе увагу. Краще, коли тебе не знають. А то можуть говорити:

— Носилися з ним, як з писаною торбою; думали, з нього що-небудь путне вийде, а воно ледащо...

Громада жалю не знає; раз спіткнувся — довіку не забуде.

Ви турбуєтесь про полегшення мого життя, окликаєте громаду. А чи треба це робити? Добре, звісно, було б зволитися звідси, та не зовсім приємно, коли б хтось став клопотатися за мене, покладаючи якісь надії. Мені здається, я в такому разі почував би себе завжди зв'язаним, ніби зобов'язаним, комусь підлеглим. Таке мені не кладеться ні в голову, ні в серце.

Незабаром, кажуть, буде коронація. Може, новий цар видасть маніфеста про нашого брата, заслання політичного, і мене переведуть звідси в якесь інше місце. Ех, якби-то, хоч надії також невеликі.

Радите, друже, взятися за оповідання. Спасибі. Я й сам не раз думав спробувати хисту, та тільки його, либонь, у мене й нема: оповідання вимагає рівної, щоденної, заповідної праці, а я так нездужаю, що можу працювати лише наскоками; на довгу річ у мене не хватить ні сил, ні терпіння. От скільки збираюсь сісти за бурсацькі спомини, та ніяк не зберусь; хочу таки незабаром почати, можна б написати чимало. Та й сибірських спогадів хватило б надовго.

Тільки я не люблю писати, як звичайно оповідання у нас пишуться. «Сонце, здіймаючись понад гаєм, виблискувало проміннями... Соловейко потьохкував у зеленому садочку про те і про се... Легесенький вітрець подмухав та ласкався до полискуючої золотом травиці... Її розкішне вбрання... Її чарівна постать... Він поклав одну ногу на другу... Він був одягнений...» Одним словом, — вся та нісенітниця, що Успенський добре виразив словами: «Анна Ивановна (чи Марья Ивановна — не тямлю) полулежала на кушетке...» По-моєму, предметом белетристичного зображення повинен бути лише внутрішній, духовний світ людини, а також

ті соціально-історичні обставини життєві, що той або інший духовний світ виробили, той або інший тип людини винесли на поверх течії світової. А всі оті: «він устав... пішов... сів... почухавсь...» — просто зайва вага, яку можна без жалю викинути.

Через те я не перекладав би прозових творів цілком, а вибирав лишень те, що безпосередньо тичеться суті, викидаючи все зайве...

Хотілося б побалакати з вами також про відгуки на мої твори, але все стримую себе, бо й так забираю у вас багато часу. Чи, може, написати самим рецензентам? Так не випадає якось, тим паче, що є намір не тільки подякувати за підтримку, а й посперечатись. Еге ж, посперечатися.

Ні, далєбі, вдамся до Костя Паньківського — він же видавав ті твори, то й має свою думку про них. От недавнєчко прочитав у «Зорі» рецензію на збірку «З півночі». Рецензія прихильна, прихильна в такій мірі, що, може, мої вірші того й не заслуговують. Справді ж бо: критик захоплюється їх, кажучи його словами, «непідробленою ширістю, художньою формою і чесним, суто громадським настроєм». Може, й за багато в цій рецензії похвали...

— Ну, як у тебе, Павле? — почув Байбалів голос і розплющив очі, згубивши нитку роздумів.

Старий, видно, давнєнєко повернувся додому, бо його козушанка вже висить на стіні, а він, роздягнутий, без шапки, стоїть посеред юрти, тримаючи в руках безвухий глечик і склянку, наповнену молоком.

— Про груди питаю. Не краще?

Він чекає відповіді, як приречений до страти — помилування, як найсвятішої надії. Вона, та надія, тихо жевріє в його добрих очах, зовсім неприхована, і її добре бачить Грабовський. Бачить завжди, а нині — особливо. Йому шкода старого, шкода не менш ніж самого себе. І хочеться сказати щось приємне, окрилююче, не погасити тієї райдужної надії, не завдати чоловікові зайвого болю. Тому відповідає на ці запитання, що повторюються кожного дня по кільканадцять разів, бадьоро, дещо прикрашуючи свій справжній стан.

— Трохи легше.

— Слава святим духам, коли легше. Зараз ти нап'єшся гарячого молочка з маслом, може, ще покращає. Арамаанова жінка й сьогодні твердила своє: найліпше — молоко. Побіцяла на завтра зварити якусь іншу траву. Каже, така трава, що всі недуги як рукою знімає.

Підвівшись на лікоть, Грабовський одним махом випив

дві склянки. Знову приліг на подушку і задоволено зітхнув. У грудях справді ніби полегшало трохи. Здається, навіть сили в тілі прибавилось.

— Смачне молоко. Спробуйте й ви.

— Обійдуся, — байдуже махнув рукою Байбал, прикривши глечик покришкою. — Може, сими покуштуєш?

— Спасибі. Пізніше. Їжте самі.

— Я встигну, а от ти... Хочу, Павле, тебе вилаяти, а все ніяк не зберуся, нема часу.

— Зараз і лайте, коли заслужив. Якраз вільна година випала.

— Випала, — посміхнувся старий. — Шуткуй собі. Таки заслужив. Арамаанові хлопці вже не прийдуть до тебе.

— Чому?

— Не прийдуть, доки не одужаєш. Так і Арамаан казав. Де ж то бачено таке: сам хворий, а до себе збирає малих обдертусів з усього наслєгу.

— Їй лише п'ять.

— А п'ять — мало? І навчаєш їх грамоти, можна сказати, ні за що.

— То ж барахсанські діти. Я ж не взяв Югаєвого хлопчини, хоч староста обіцяв мені чималі гроші, аби погодився вчити лише його найменшого сина.

— Ат, Югай, Югай, — одмахнувся Байбал, наче від мухи. — Того нечистий не вхопить. Свого вишкребка він уже одвіз у науку до якогось мархінського вчителя.

— Хай везе. Але ж я не можу лупити шкуру з бідаків, а їхнім дітям також треба вчитися.

— Не про гроші мовиться. За те, що не дереш шкуру з людей, вони тебе шанують. А про своє здоров'я треба дбати. Видужаєш — тоді вчи, скільки тобі захочеться, а доти жодного хлопця не пущу в юрту. Хочеш — гнівайся, а я таки постою на своєму.

5

Свого слова Байбал дотримав. Він, як жартома говорив Грабовський, без згоди на те «попечителя», самоправно влаштував зовсім непередбачені різдвяні вакації. Наступного дня з самого ранку шпортався на подвір'ї, ніби зайнятий якимсь ділом, а таки перестрів учнів за хвірткою і сказав:

— У дядька Павла тече кров горлом. Тому й наука відкладається не знати доки. Коли хвороба минеться — сам загадаю до школи.

Довго й терпеливо чекали хлоп'ята: вчитель підвівся з ліжка тоді, як одшуміли талі води і забрунькували дерева. Та й після того учні не встигли намілюватися своєю школою, наслухатися тих знадливих історій та бувальщин, які для них щодня множилися в Байболовій юрті. Незабаром розпочався збір заболоні, і хлопчики, помічники своїх батьків, потягнулися до лісу, а наслег напівспорожнів.

Грабовський теж захотів попрацювати разом з людьми, але Байбал зразу став дибки.

— Розумнішого не міг вигадати? — допитував сердито. — Нащо тобі та заболонь? Кого будеш нею частувати? І з голови викинь дурне. Сиди під юртою та грійся, щоб усі болячки з тебе за літо вийшли. Якщо хочеш купатися чи поглянути на ліс, то можна піти, а за заболонню — ні й ні.

Довелось скоритись волі хазяїна. Старий також не одривався від дому аж до середини літа, не спускав Павла й на мить з очей. Відлучився тільки на заготівлю сими, але й з озера навідувався майже щовечора, приносячи повну торбу в'яленої риби. Прийде, розвішає ту рибу на шкіряних перев'язях, якими обшоване все подвір'я, наготує вечерю і знову ладиться в дорогу, аби доспати коротку ніч на теплому піщаному березі.

Так і сьогодні. От уже порожня торба під пахвою, а довгий ялиновий костур у руці.

— Хоч би повечеряли зі мною, — просить Грабовський.

— Дома марнувати харч? — дивується, як завжди, старий. — Хіба там, на озері, нема що їсти? — І вже переводить на інше: — На річці нині був?

— Був.

— Добре. Тільки у воді не засиджуйся. Більше грійся на сонці.

— Я так і роблю.

— До Краніхфельдів завтра не збираєшся?

— Ні. Багато роботи. Піду в суботу.

— Бувай здоровий.

— Ідіть щасливо.

Але ранок зруйнував усі плани. Грабовський ще й не скінчив снідати, як принесли лист з окружного поліцейського управління. Вілюйський справник сповіщав: йому, Грабовському, дозволено приписатися до будь-якої сільської громади в межах Якутської області, коли та громада не буде заперечувати.

Повідомлення Кочаровського так схвилювало Павла, що він і не доснідав. Нашвидкуруч помив посуд, замкнув юрту

і подався з наслегу до Мархінського висілка. Ішов недавно скошеними луками, обминаючи копниці пахучого сіна, а в голові клубочилися ще не зовсім ясні, але райдужні думки і плани. Очевидно, такий самий дозвіл уже мають Краніхфельди, Генрик Адамович, Михайло, Микола, Софія. От якби всім пощастило пристати до одного села, здобути паспорти і цілим гуртом майнути з Якутії. Спершу влада, мабуть, не пустить у Європейську Росію, та поки що можна і в Західному Сибіру, а потім...

— Обережно! — почув оклик і підняв голову.

Прямо перед ним, під копицею сіна, сидів Віктор Краніхфельд, замотуючи ногу онучею.

— Чого тут розсівся?

— Перевзвужуюсь, бо муляє, — посміхається Віктор. — Біда з цими поетами, та й годі. Тиняються, як привиди. Так легко й чоловіка розтолочити. Куди торочишся?

— До вас.

— Хочеш похвалитися, що нарешті станеш гречкосієм? Вітаю тебе, бурлаче, і зичу всілякого гаразду на новій життєвій ниві.

— Ви також отримали повідомлення з Вілюйська?

— Учора. Значить, ти мені, а я тобі несли однакову звістку.

— Виходить, так.

— Тоді я обертаю голоблі, і почимчикуємо до нас. Згода?

— Хай.

Краніхфельд натягнув чоботи, і рушили.

— Ну, як ти дивишся на цю царську ласку?

— Особливо нема за що дякувати, хоч поселенець має більше права, ніж політичний засланець.

— Більше?

— Маючи паспорт, він може мандрувати по Сибіру.

— Ти в це віриш?

— Правду кажучи, не дуже, однак юридично...

— А насправді?

— Треба, Вітю, домагатись того, щоб де-юре дорівнювалося де-факто. Це — перше. І друге. Якщо нам навіть заборонять мандрувати, то цим дозволом ми все ж можемо скористатись на краше.

— Приснилося бабці дівочі вечорниці.

— Не поспішай. Могли б ми, балаганці, приписатися до одного села? Могли б. А це вже діло: принаймні вкупі легше жити.

Краніхфельд відповів не зразу. Видно, думав.

— Загалом ідея досить спокуслива, — обізвався нарешті. — Давайте до нас.

— У Мархінський виселок?

— А чому б ні? Він не гірший за інші наслідки Вілюйщини.

— Може, й не гірший, та мене більше вабить село Павловське.

— Там Олексій Макаревський живе?

— Жив. Недавно виїхав у Росію. Справа тут не в Макаревському, а в тому, щоб бути ближче до обласного центру. В Якутську багато політичних засланих, книжки, преса.

Краніхфельд, який досі був у веселому, навіть грайливому настрої, враз спохмурнів. Знову помовчав.

— Ти, Павле, маєш рацію, — сказав якимось глухо, немов би вибачався. — Та, на жаль, приєднатися до твого плану ми не зможемо.

— Чому?

— Спитати легко. Ех, друже, ти, запеклий холостяк і не поправний романтик, багато чого не розумієш. Я й не думаю, однак вдумайся сам, вдумайся не книжно, не з висоти політичних програм і переконань чи покликів громадських, а по-людському, стоячи обома ногами на цій грішній землі. Скільки витрачено за три роки праці, сил, здоров'я! Ми лише обжили садибу, хату, вирубали та викорчували біля двох десятин лісу під поле. І все це тепер покинути?

— Можна продатися.

— Кому продамо? Хто його купить у цьому нещасному висілку, купить так, щоб бодай труд вернувся? Ніхто. А потім, куди поїдеш, сподіваючись дітей? Ні, ми з Евеліною остаточно вирішили хліборобити тут доти, доки не дістанемо права повернутися в Росію. Іншого виходу нема.

— Ні, є.

— У переїзді до Павловського?

— Хоча б.

— Ну що ж. Клич у Павловське Миколу, Софію, Михайла, переїздить туди, обживайтесь, а потім гукнете нас.

— Завтра ж напишу вілюйцям та верхоянцям. Якщо ніхто з них не пристане, поїду в Павловське один.

Хворі ноги аж гули. Чув, як вони, попухлі в колінах, наливалися чимось важким і пекучим, немовби розтопленим оловом, а одійти від вікна не міг. Спершись ліктями на лутку, надсадно хукав у шибку, тер її пальцями, знову хукав, набираючи повні груди повітря, але крижаний накіп не танув. І це завдавало ще більшого болю. Зовсім нічого не видно. Що там діється на світі божому? Чи все догори ногами пішло, чи провалюється в безодню?

— Знову?! — донісся стривожений голос Ольги, яка нечутно зайшла в кімнату. — Чому встав?

— Та я... — похопився Грабовський. — Я...

— Знаю, знаю, — перебила. Говорила, наче одрубувала кожне слово і сердито жбурляла в нього.

Її лице з морозу пашіло, а на оксамитових бровах сріблилися дрібненькі краплини розталого снігу.

— Хто тобі дозволив?

— Хотів поглянути, що надворі робиться. Дослухаюсь — реве, свище, стогне за вікном, будинок аж скрипить. Олю, зрозумій...

— Розумію, все розумію, але зрозумій нарешті й ти: тобі необхідно лежати, коли хочеш видужати. Лежати, — повторила з суворим притиском.

— Доки ж лежати? — запитав з глибоким душевним надрином. — Навіть камінь не витримає такої муки. Скільки ще валятися колодою?

— Скільки треба, стільки й можна, Павле, — в її голосі також забриніли крихкі нотки. — Лягай, прошу тебе, не муч мене.

Скоряючись її прохання, спробував зробити крок, але кволо захитався, мов лозина під рвучким вітром, зціпив зуби і знову схилювся до лутки. Замість зойку, який застиг у очах, тільки болісно кашлянув і весь позеленів.

Вона підбігла до нього.

— От бачиш, — скрушно зітхнула і припала лицем до худого плеча. — Ну чому ти такий неслухняний, Павле?

Він дихав важко й хапливо. Губи смикались, наче мимрили щось, та чути не було.

Взяла під пахви, як дитину, підвела до ліжка, поклала і вкрила верблюжою ковдрою. Збивши подушку, торкнулася рукою чола.

— О-о, в тебе жар! Ну, полеж тихо.

Метнулась у другу кімнату і за хвилину повернулась з мокрим рушником. Обв'язавши ним хворому голову, взялась готувати ліки.

— Олю, Олюню,— заговорив тихо-тихо, випивши ліки.— Вислухай. Ти ж мені зараз найдорожча і найрідніша у всьому світі, нікого й нічого, крім тебе, не маю. Ти... словом, так далі жити я не можу. Не можу,— повторив.— Підшукай мені яку-небудь квартиру, хай маленьку, бо ж на путішчу не стягнуся. Аби було де спати й працювати. Я перейду туди.

Вона знову суворо звела брови.

— Це я вже чула. І ще раз питаю — тобі в нас не подобається?

— Олю, друже мій, не кажи цього. Я не можу знайти слів, щоб передати вам свою вдячність.

— А все-таки силкуєшся втекти?

Ковдра на його грудях тривожно заколивалась.

— Хіба ж не бачу, що став для вас зайвим тягарем? Треба бути або сліпцем, або непоправним нахабою, щоб не бачити цього.

— Тобі не соромно?

— Анітрохи, бо все розумію. Доки ж ви будете тулити-ся в тій комірчині, тратитись на мене? У тебе ж і Кость немічний, за ним маєш наглядати, а тут ще я. Знайди мені квартиру.

— Добре,— журно хитнула головою і глибоко зітхнула.— Зроблю тобі таку послугу, коли вже так наполягаєш. Тільки більше не нагадуй про це. Але як і знайду, то відпущу тебе туди лише після повного одужання. Домовились?

— Спасибі. Може, колись забіжиш до мене, оглянеш, а я подивлюся на тебе.

— І будеш щасливий?

— Ну...

— Олю-у,— долинув з сусідньої кімнати кволий Костів голос.— Де ти? У печі казанок збіга.

— Іду, йду,— відповіла.

А сама нахилилась до Павла, палко поцілувала в чоло, ніжно погладила чуприну.

— Добре, забігатиму, оглядатиму, а тепер постарайся заснути,— і зникла за дверима.

Постарайся. Не так легко, кохана моя, зробити це навіть уночі, а вдень і поготів. Здається, тисячі багнетів уп'ялися в серце і розривають його на шматки, і воно квилить, як чайка над холодним осіннім морем. А тут ще й легені му-

чать — набрякли, гниють, дихати важко. Ревматизм шашелем свердлить кожну кістку.

Коли вгамуються оці пекельні тортури, коли? Та й чи вгамуються? З кожним днем певність усе меншає. Пошомарно тішити себе рожевими надіями? Хто зна, чи дотягну до літа, чи побачу ще хоч раз талі води і проліски? Може, навесні вже виросте наді мною лопух! Лопух, а над ним — чорні пазури зловісного Крука чигатимуть на світ, на сонце, на людей...

І в Бордонському наслігу було погано, а тепер ще гірше. Мабуть, далека дорога взяла своє. Так, так, вона, бо ж коли разом із Байбалом сідав на Арамаанові сани, то почув себе непогано. І на тракт вибралися благополучно, і кілька станцій поминули гарно. Лихо трапилось на останньому прогоні. Він був довгий, а дорога — грузька. Їхали поволі. Почав замерзати і зліз, щоб нагрітись. Але не ступив і десять кроків, як враз закашлявся і з горла потекла кров. Тоді знову всадили в сани, і Арамаан погнав коней шодуху.

До Якутська дісталися вже поночі. Завернули в улусну. Там, на щастя, знайшлась вільна кімната. Тяжкою була та ніч для всіх трьох, особливо для нього — у грудях пекло, бракувало повітря, голова розпадалася. Хвилинами здавалось, не витримає, не дотягне до ранку, ось-ось назавжди обірвуться його муки. Стискував кулаки, зціплював зуби, заплющував очі, аби не стогнати, не кричати. І якось таки вижив.

Вранці Арамаан рушив додому. Грабовський радив Байбалові теж їхати, але старий від подиву й обурення аж підстрибнув:

— А тебе покинути?! Цього не буде. Ні, ні, не буде, і не говори зайвого. Піддужаєш — тоді й поїду. Не журися, я тобі не заважатиму. Та й на прожиток зароблю. Дрова людям рубатиму, воду носитиму, якось проживем.

— Я не про те.

— А коли не про те, то мовчи. Та й діло в мене тут є: хочу добратися до губернатора.

— З отим озером?

— Так, з ним.

Випровадивши Арамаана, Байбал зразу ж хотів іти на розшуки Гаврилових. Але Грабовський стримав його.

— Не кваптеся. Для чого завдавати людям зайвого клопоту: бачите ж, який я. От, може, трохи оклигаю — тоді й сповістимо, що приїхали.

Старий спершу протестував:

— Що це, Павле, з тобою? Чого ховатися від людей? Чи ми обікрали кого, чи вбили? Ну, занедужав ти... Ольга Василівна, вона...

Що мав на мислі старий, згадуючи Гаврилову, важко було здогадатися, та Грабовський твердо стояв на своєму:

— Не треба.

Після довгої розмови Байбал, здавалось, погодився. Правда, мовчки. Мовчки й клопотався біля хворого, силкуючись скоріше звести його на ноги. Рідко одривався в місто — хіба що на базар. Під кінець тижня майже врочисто оголосив:

— Уже, слава святим духам, поправляється. Лице по-рожевіло, ноги стухли, зміцніли. Можна рушати до Ольги Василівни.

Недужий тільки болісно посміхнувся. Знав, що старий перебільшує: яка там поправка? Ноги. Колоди колодами — ними й ворухити не годен під ковдрою. Навіть якісь підозрілі виразки з'явилися на них, кровоточать. Чи не лепра, буба, захотіла породичатися з ним? Ще тільки її бракувало...

Цього дня Байбал довше, ніж звичайно, затримався в місті і повернувся не сам, а разом з Гавриловими. Оглянувши недужого, Ольга жажнулась, аж потемніла на виду:

— Варвари! Жорстокі вандали ви! Вампіри! — мовила гнівно. — Обидва. Хіба можна так ставитися до свого здоров'я? О боже святий, боже милосердний. Лежить, конає, а про порятунок і не думає.

— Я ж йому казав, що ви, а він... — вставив несміливо Байбал.

— Ну, зневажаєте мене як медика, хай, — провадила далі, — могли б покликати Гусева. Той ніколи не відмовиться. І лікар тямущий. Ти поглянь, глянь, — кивнула чоловікові, показуючи Павлові ноги, що вже бралися синявою.

— Бачу, — скрушно хитнув головою Кость. — Ех, Павле Арсеновичу, бити вас треба за такі речі, нещадно бити. Далі ви тут не залишитесь. Поїдете до нас. Так же, Олю?

— І негайно, — potwierдила.

Після обіду й відбулося переселення. З двох своїх кімнаток Гаврилови більшу відвели Грабовському та Байбалові, а самі оташувалися в меншій, де було зовсім тісно. В перші дні Павло протестував, незручно почувачи себе в родині коханої жінки. Просив найняти йому окрему квартиру, але ні Кость Семенович, ні Ольга не хотіли слухати. А потім йому так погіршало, що він уже не міг і просити.

Гай-гай, скільки часу сплигло відтоді — понад чотири місяці. Скоро й весна — то ж, мабуть, перед її приходом так заморозило й завіхолило. Тепер йому, порівняно з тим, як було, ніби полегшало, але ця зима назавжди закарбувала свою жорстоку печать: груди ннуть, дихати важко, а ноги й зовсім зледащіли.

Він чудово розуміє: без Ольги навряд чи зможе змагатися з своїми недугами, а надто — перемогти, здолати їх. Але й розуміючи все це, не може далі залишатися тут. І не залишиться. Не дозволяє сумління, любов і повага до господарів. Адже зараз квартира Гаврилових нагадує шпиталь: у цій кімнаті лежить він, а в другій — Кость, якого теж мордують сухоти.

Важко Ользі: кожного дня треба тричі нагодувати обох, кілька разів напоїти чаєм, ліками, поставити банки, грілки. Вона намагається не виказати своєї перевтоми — бігає, жартує, бадьорить їх. Але Павло добре бачить, як вона вбивається з сил, марніє, як ширшають і густішають синці під її очима, а самі очі від того гублять свій колишній блиск і або меншають, або ж глибше занурюються в орбіти...

Віташевський зайшов збуджений і веселий.

— Є, є! — гукнув ще в сінях, зірвавши з носа окуляри, які враз змокрили в кімнаті. — Таки знайшов.

І подав книжку в брунатній обкладинці.

— «Поэзия славян», — прочитав Грабовський уголос. — О-о-о! — вигукнув. — Велика, безмежна дяка вам, Миколо Олексійовичу. Для мене зараз це — прямо-таки ліки, бальзам, порятунок.

— А я це й сам знаю, — задоволено посміхнувся гість, надягаючи протерті окуляри. — Чув же, бачив, як ви побивались, як мріяли про неї.

— Де ж ви її взяли?

— У тутешньої вчительки Антоніни Михайлівни Якущевич. Вона працює в жіночій гімназії, любить поезію і має непогану бібліотеку. Колись познайомлю з нею, думаю, будете задоволені.

— Спасибі.

— Маю для вас ще подарунок.

— Який?

Віташевський поглянув на трохи відхилені двері.

— Квартиру вам наплатив. Недорога й близько звідси — на Береговій вулиці, у Габишевих. Хазяїв двоє та донька. І люди порядні, чесні. В них буде добре. От лиш потерпаю,

чи не розсердяться на мене Кость Семенович та Ольга Василівна.

— А таки будемо сердитись, Миколо Олексійовичу, — сміялася Ольга, заходячи в кімнату. — Навіть розгніватись можемо. Ми з Костем уже почули ваші секрети. За книжку дякуємо, а Павла Арсеновича в такому стані не відпустимо, поки не одужає. І не наполягайте.

— А я й не кажу, Ольго Василівно, зараз, — мовив Віташевський. — Так, після одужання цілковитого й гарантованого, квартира почекає. Габишеви не квапляться. Маю до вас, Павле Арсеновичу, одну невеличку справу, але про неї скажу, мабуть, потім.

— Для чого ж відкладати? Кажіть.

— Так, так, — докинула Ольга. — Замахнувшись — бийте. Чи при мені говорити не можна? Чоловічі потаємини?

— Можна й при вас. Ви, Павле Арсеновичу, якось говорили, що взяли б собі учнів. Учора, коли я був у Якуцевичів, Антоніна Михайлівна просила підшукати для однієї гімназистки репетитора. Та дівчина в цьому році має закінчити гімназію, але довго хорувала і відстала. Ну, вчителька, звісно, хоче...

— Часом не для доньки осадчого? — перебила Гаврилова.

— Для неї. Здається, Анфісою звуть.

— Так, так, Анфісою, — ствердила Ольга і якусь мить подумала. — Невелике щастя. Дивна вона, ця дівчина. І вродлива собою, і розумом бог не скривдив, але чогось ніби їй бракує. Кажуть, дуже химерна, не має ні характеру, ні сили волі, ані твердих переконань. Та ще й з міщанськими забаганками...

7

Цього разу повернувся Байбал, коли в хаті вже блимало світло. Мовчки скинув шапку, роздягнувся, грузько сів на лаву і втупив очі в долівку, наче йому було соромно. Кучмата голова низько схилена, плечі згорблені, весь якийсь жалюгідний. Коли б не важке дихання, час від часу перериване зітханням, можна було подумати — старий скам'янів.

Що з ним? Не запитав про здоров'я, як завжди. Наче й не помітив того, що хворий не лежить, а сидить за столом, працює. Чим так заклопотаний? І де був? Пішов ще зранку, мав тільки зайти до Габишевих, оглянути кім-

нату, познайомитися з хазяями. Чи, може, Габишеви передумали, і він шукав іншу квартиру?

Грабовський кладе на стіл книжку, котру читав, пово-лі зводиться на ще не зовсім слухняні ноги. Голосно кашляє нагадуючи про себе, і обережно ступає по кімнаті, як дитина, що вперше смакує насолоду самотійної ходьби.

— Ну, як там?

Довго чекає на відповідь, але Байбал мовчить.

— Були в Габишевих?

Старий тільки болісно зітхнув.

— Бачили кімнату?

Знову довга мовчанка.

— Сподобалась?

Байбал зводить голову, і Грабовський бачить у його вивіплених очах сльози, а на лиці — темно-червоні садна.

— Що трапилось? — стривожився.

— Скажи мені, Павле, скажи! — вибухає старечий голос. — Куди тепер іти? До кого вдаватися? Де шукати?

— Габишеви не хочуть мене прийняти?

— Скажи, кому скаржитись?

— На кого?

Але старий не відповідає.

— Правду ти говорив, ще там, у наслегу, а я, дурень, не вірив.

— Ви про що?

— Та про губернатора ж.

— Ходили до нього?

— Ходив, хай з нього дух вийде.

— Прийняв?

— Не допустили. Став їм викладати про озеро, а вони розреготалися й виштовхнули мене геть. Так само, як мархінський писар, як вілюйський справник. Біля управи здибав одного чоловіка — нашого ж таки, якута, що сторожує там. Розказав йому все, а він і порадив: «Ти, — каже, — зроби, як інші. Їх теж не пускають до губернатора. Вони чекають тут, під управою, а коли губернатор, скінчивши службу, йде додому, переймають його, стають на коліна і виводять свої скарги». Так я й зробив. Тільки-но губернатор вийшов з управи, я впав на землю, але не встиг і слова вимовити. «Забрати!» — гукнув солдатам. Ну, ті й схопили мене. Я відбивався, то вони понадавали мені, скільки захотіли.

Байбал пройшовся пальцями по виразках на обличчі, нервово зіщулюючись, обхопив руками голову і весь затрясся в давкому риданні. Видно, намагався стримати сльози, та не міг.

Грабовський стояв остовпіло, не відаючи, чим допомогти цій людині, завжди такій незламній, беручкій, сповненій віри, а тепер безсилій та безпорадній.

Що викликало це розпучне ридання? Криваві сльози, чорна кривда, образа? Несправедливість? Можливо, й вони, можливо. Але найголовнішим було, мабуть, інше — крах святої мрії. Так, так, Байбал, очевидно, прощався з своєю роками виплеканою мрією-надією, і його душили невітні сльози.

— Ну от, — глухо заговорив він, сяк-так вгамувавши ридання. — Тепер усе, — похитав він головою, як над покійником. — Озеро... Сінокіс... Люди.. Ні, ні, не з того кінця треба починати. Не з того. Вогню, Павле, потрібно. Вогню. Такого, щоб усе зітліло — і бордонський староста, і мархінський писар, і вілюйський справник, і тойони, і губернатор. До єдиного, до нігтя. А тоді вже можна братися за осушення озера. Охо-хо-о... Завтра перевезу тебе до Габишевих та й поїду. Далі затримуватися тут не можу, бо як почне танути сніг — тоді не доберешся, хоч на животі повзи. Саме трапляється підвода у Вілюйськ, підвезе, а там... Годі просити. Почну з Югая...

* * *

Віташевський та Байбал не прогадали — кімната в будинку Габишевих сподобалася Грабовському. Була вона невеличка, але з двома вікнами, які виходили на південь та захід, тепла й затишна. В ній зручно вмістилися стіл, чотири стільці, ліжко й маленький, дбайливо виструганий ослінчик біля груби.

Бракувало тільки довгої лави, де б можна скласти книжки. Але через тиждень по приході пожилця хазяїн змайстрував міцну, хоч і не дуже зграбну, модринову подобу мисника, який увібрав майже всю Павлову бібліотеку. Згодом той мисник було пофарбовано охрою, а спереду зависла світло-синя ширмочка. Павло добре знав, що її почепили моторні Нюргустанині рученята, хоча й не бачив, коли те сталося.

Нюргустана — єдина донька, чорноока втіха Габишевих. Їй пішов шістнадцятий рік. Вона вільно читає, трохи пише, знає російську мову, але чомусь дуже сором'язлива

і полохлива, мов сарна. Цю дивну й милу цнотливість дівчини Павло помітив з перших днів свого життя у Габишевих.

Кожен день чує, як за стіною дзвінко дзюрчить, грайливо переливаючись, безжурний сміх Нюргустани, а коли переступить поріг мешкання хазяїв — вона одразу змовкне і не знає, куди подіти себе. Її гарна, гладенько зачесана голівка схилена, стрілчасті вії опущені, густо-чорних, схожих на перестиглі черешні, очей не видно, а пальці хапаються за якусь роботу. Така вона і на подвір'ї, такою бачив її і в місті: йде вулицею — строга, зосереджена і поспішає, наче боїться, щоб хтось не перейняв її або не окинув лихим поглядом.

Скоро півроку, як Грабовський мешкає в Габишевих, а побалакати з Нюргустаною так і не довелося. Та й як побалакаєш? Стрінешся в сінях чи на подвір'ї — опускає очі; працюєш — ніколи не заїде. А що вона буває в нього, це зразу видно: бо коли прибирає Нюргустана, тоді не тільки підметено та витерто, але й на столі охайно складено всі папери.

Недавно сталося й таке. Грабовський сфотографувався в Гаврилова, одіслав картки Грінченкові, Ромасеві, Дулембі, Краніхфельдам, Ожиговим, а одна залишилася. Поклав її на вікні, і вона лежала там, поволі згортаючись у дудочку. Та раптом зникла звідти. Пошукав, пошукав, але не знайшов і на тому заспокоївся — незручно було говорити хазяям. Минуло кілька днів. Повернувшись якось з міста, здивувався: його фотографія стояла на столі в новій полакованій рамочці.

Іноді траплялися також інші «пропажі». Одну з таких виявив випадково. Прочитавши в «Киевской старине» роман Михайла Старицького «Перед бурей», залишився незадоволений і поклав часопис у мисник. Подивився туди, написати гостру рецензію на той роман. Подивився туди, де мала бути книга, — нема. Пригадував, чи не дав кому почитати. Ні, не давав. Понервував трохи, а через два дні виявив її на тому ж таки місці. Здогадався — то робота Нюргустани, але дівчині нічого не сказав — хай собі читає на здоров'я. Потім сам почав підбирати цікаві книжки і навмисно клав на видноті. Вони також зникали, а за кілька днів поверталися назад.

Все це нагадувало йому дитячу гру в піжмурки, яка інтригувала, веселила й заохочувала. Позавчора розповів про Нюргустанині вчинки своїй учениці. Та слухала не

дуже уважно, іноді голосно сміялася, а потім, закопилівши губу, кинула:

— Якутка, дикунка.

Павла вразила така неприхована зневага.

— Як вам не соромно, Анфісо?

Дівчина прикусила язика і густо зашарілася. В кімнаті запанувала терпка й прикра тиша. Довго обое сиділи мовчки, не знаючи, що далі казати. Нарешті Анфіса звела на вчителя гарні ревниві очі.

— Ви, бачу, закохані в ту якутку. Чи не думаєте одружуватися з нею? Серед політичних таке зараз у моді.

— Що ви говорите? — здивувався Грабовський. — Як вам не соромно! Я ніколи про це й не думав. Нюргустана справді чудова дівчина, але ж вона ще напівдитина, майже вдвічі молодша од мене. І взагалі...

— Та, що жила в Зубрилової, скидалася на підлітка.

— Ви про що? Зубрилов? Василь Петрович?

— Так! — випалила мстиво. — Було це понад десять років тому. Тоді він поселив у себе малу якутяночку, ну, а потім, коли приїхала сюди його наречена, якутяночку довелось покинути тепле гніздечко. Ту історію й досі переказують у місті, можете самі почути.

— Анфісо!! — вигукнув він. — Для чого перегортаєте гидкий міщанський мотлох? Не вірте дурним пересудам. Ви ж молода, письменна. Всю правду про стосунки Зубрилової з тією дівчинкою розповів Володимир Короленко у книзі «Історія мого сучасника». Я читав — знаю.

Анфіса ще дужче почервоніла. Більше не сказала жодного слова. Мовчки взяла книжку і вийшла не прощаючись.

Чи прочитала вже?

Рожеві, мов пелюстки розквітлої троянди, мрії-видіння, в обіймах яких звечора солодко заснув, сьогодні вранці зовсім потьмарилися, згубивши свої чіткі й манливі обриси. І не пізнати, наче вночі хтось підмінив їх сірими, похмурими й відворотними. В серці ворухиться за давнього біль, а очі туманять важкий, як осінній дощ, смуток. Що далі робити? Де знайти вихід?

Знову схиляється над присудом барнаульської міщанської громади, який учора нарешті отримав, ще і ще вчи-

тується в нього, вдмується, а щасливого вечірнього настрою, викликаного тим присудом, не досягне. Починає злостиво ремствувати на себе, на свою хистку натуру, в якій часто, слідом за вогнистими спалахами райдужних надій, звільна народжуються пекучі сумніви.

Нема з ким погмоніти, порадитись — балаганці далеко, Віташевський і Зубрилов недужі, а Гаврилови й досі гостюють у Павловську. Нема. Тому в думках сперечається сам з собою, поволі роздвоюючись. Ніби два різні, ба й протилежні Грабовські зіткнулись на вузькій і непевній гребельці й ніяк не можуть розминутися.

Занадто багато пережито, занадто багато гіркого досвіду набуто, щоб весело й бездумно дивитися в завтрашній день, завбачити й наблизити його.

«Ну, чого супишся? Не віриш? Он же перед тобою лежить присуд, стверджений підписами старости Красіна і двох з половиною десятків міщан та ще й печаткою. Тут недвозначно сказано — барнаульці приймають тебе до своєї громади».

«І ручаться, що справно сплачуватиму казні майбутні побори?»

«Навіть самі зобов'язуються платити за тебе».

«Якщо я помру, так і не поквитавшись з царським троном».

«Усі помирають, коли приходить час...»

«А до того тягтиму податкову лямку, втративши і ті дванадцять карбованців за помози, яка належить політичним засланням? Знаю. Вже пересвідчився. Так було і з селом Павловським, коли мене туди прийняли. За те здерли двадцять п'ять карбованців, а ще чотири карбованці й сорок одну з трьома чвертками копійку — ніби на податок за біжучий рік. Сподіваючись, що барнаульці задовольняють моє прохання, позавчора їздив у Павловське — провідати, як виписатися звідти. А там знову, наче на цимбалах, заграли: виписати можна, однак мусите сплатити податок за два роки наперед. Чуєш — мусите».

«Ну, коли треба...»

«Коли треба... А що дала мені та приписка до Павловського? Обернула з політичного заслання на селянина-поселенця — ото і все. Та й де ж гроші брати? Попросив би гонорар у львів'ян, так не можна його переслати — однак держава конфіскує. Заробиш у злиденного осадчого? Марна надія — то копійки нікчемні. На Вілюйщині припас

триста карбованців — доїхав сюди і он помаленьку вже кінчаю їх. А далі?»

«Ти ж одержиш у барнаульській громаді паспорт, а з ним — право на мандри по всьому Сибіру і можеш спинитись жити там, де вподобається».

«Можеш, можеш... Так гадав, просячись у Павловське. А що вийшло? Поїхав до старости, прошу паспорт, а той: не дам, не можу, генерал-губернатор заборонив. От тобі й право».

«Барнаул — не Павловське, міщанська громада — не сільська. У неї більше сили».

«Навіть дуже багато — як у жебрака майна».

«Хай і так, але ж можеш поки що не мандрувати, а спинитися в Барнаулі. З кліматичного погляду це місто не таке вже й погане, у всякому разі, краще ніж Якутськ чи Вілюйськ. Головне — можеш вирватися з цього пекла. Маючи на руках присуд громади, проси в генерал-губернатора дозволу їхати до Барнаула».

«Гадаєш, дозволить?»

«Чому ж би йому йти супроти громади? Ну, ще порається з томським губернатором».

«Якраз той і може не прийняти. Для них ніяких законів нема: не захотів — і квит».

«То вже ти дарма. Чого б йому бути проти твого переїзду? Він тебе особисто знає? Не знає. Про всяк випадок, коли вже нічого не сподіваєшся, просись у Мінусінськ, кажуть, енісейський губернатор, котрому підлягає те місто, трохи поступливіший і людяніший».

«Людяніший? Усі вони одним миром мазані».

«Зрештою, можна проситись і до Тобольська — все ж далі на захід. Та й Віктор Костюрін там».

«Ні, ні, про Тобольськ поки що мовчи. Як не вигорить з Барнаулом і Мінусінськом, тоді можна вхопитися й за Тобольськ».

«Не заперечую. Тобольськ не втече. Спиняйся на Барнаулі й Мінусінську. Проси паспорт, аби виїхати туди. Тільки не відкладай. Зараз же бери папір, ручку й пиши».

...Владно крокував новий рік, перекривши снігами все старе. Несамовито віхолило під вікнами. Мороз судомив груди, вищав на дорогах, душив рибу кригою, гнав дрібну звірину до селищ.

У такий час знову стрілися сам на сам два Грабовських. І знову, після довгенької перерви, ожила розмова-суперечка.

«От бачиш. Ти казав: чого йому бути проти твого переїзду? Він тебе особисто не знає. А от же, відмовився прийняти. Навіть казенна палата перечислила мене в Барнаул, а іркутський генерал-губернатор Горемикін, йдучи назустріч томському губернаторові, не дає паспорта».

«Погано, справді, виходить. Я думав, сподівався. Але на цьому спинятися не можна. Треба писати, писати, просити, клопотатися, вимагати, зрештою, — набридати. Краплини скелі руйнують».

«Краплини руйнують, бо їм допомагають сонце, вітри, люди. А спробуй тут зруйнувати. Писав уже не один раз. Нагадував. Набридав, та все те як об стіну горохом. Я йому — Барнаул, Мінусінськ, а він мені — Балаганськ, і більше нічого. Ніби глузує. Ідь, мовляв. А чого туди поїду — шукати своєї загибелі? Балаганськ не кращий Якутська».

«Що ж робити?»

«Не знаю. Нічого не знаю і не бачу попереду. Відаєш, сімю зиму ніби трохи легше — кров горлом не йде, але дихати важко. Сам бачиш: часом до порога дійду і вже задихаюсь. Так само, як з ким побалакаю або навіть посиджу в шумному товаристві, — все мене знесилює. Опроче, в останній час я почав цуратись людей: мені важко, як до мене хтось приходить, а самому ходити ще важче. В товаристві, коли доводиться бувати, сиджу мовчки, не кажу ні слова, про що говорять — не вслухаюсь, а думаю про що-небудь своє. Часто хочеться плакати. Чую, все це — початок якоїсь хвороби, але іншим бути не здужаю; що дає, то гірше. От хіба пустять до Барнаула, може, там оклигаю. Українська книжка — се єдина втіха, боюсь, щоб не прийшов час, коли й вона обридне, як усе навкруги; се буде справжнє нещастя і моя пагуба».

«Українські книжки тобі приходять потроху, ти їх так любиш, що не зможеш зненавидіти. До того ж з Барнаулом ще не все втрачено — остаточне слово залишається за міністром внутрішніх справ. Ти ж написав йому?»

«Написав».

«Добре зробив».

«Гадаєш, міністр піде супроти Горемикіна?»

«Можливо».

«Цілком виключено. Ворон воронові ока не видзьобає. Усі вони діють за принципом: рука руку мие».

«Значить, виходу нема?»

«Так, нема. В кожному разі — для мене».

«Як це зрозуміти?»

«Дуже просто. Можна б вирватися звідси, написавши прошеніє на тему «грех юности моеї і неведення мого не помяни», але такого прошенія я не можу написати і ніколи не напишу. Ніколи! Значить, сиди і «пічогісінько не жди», як казав наш великий правдовидець Тарас».

«Так, так. А може б, не відпихати з порога того осоружного Балаганська, тверезо подумати над генерал-губернаторською пропозицією».

«Іхати туди?»

«Хай поки що туди, аби вирватися звідси».

«Ой-йой-йой. Уявляю собі, як мене там стрінуть, пригадавши мою участь у протесті проти якутської різанини. Створять мені ще гірше пекло, ніж тут».

«А все-таки подумай».

«Важко. Почекаю відповіді міністра. Якщо він підтримає Горемікіна, тоді попрошуся в Тобольськ».

Вони удвох розмовляли, а Ольга копалася в бібліотеці, розглядаючи корінці книжок на миснику.

— О-о! — зраділа. — Тут є поповнення.

— Дещо позавчора прийшло з Києва та Львова, — potwierдив Грабовський.

— Бачу, прийшло, але чому воно приховується від друзів?

— Сам ще не встиг переглянути. Та й, крім того, все те — переважно про Україну.

— Хіба нас Україна не цікавить?

— Можливо, цікавить, але мову не зрозумієте.

— Важкувато, однак я вже трохи наловчилася. Навіть Кость Семенович підучує. Правда, Костику?

— Так, — відповів Гаврилов. — Підбери щось новеньке, дома почитаємо. — І вже до Грабовського: — Так-от я й кажу, чи не поїхати б нам разом у Балаганськ. Я згоден, нас там не дуже чекають, але ми на їх ласку не розраховуємо. Давайте чкурнемо.

— Ви так запрошуєте, ніби вже одержали дозвіл на переїзд. Ще ж невідомо, як поставиться генерал-губернатор до вашого клопотання.

— Думаю, в Балаганськ дозволить, туди небагато просяться. Я тут уже просто дихати не можу. І з тим негідником лиха не обберешся.

— Ви про Сержа?

— Та про нього ж, хай він без вогню згорить.

— Знову щось напаскудив?

— Кожен день паскудить, де тільки може. Другий Гіммер. Крутиться між нами, слухає, а потім доносить начальству або розпускає брудні плітки. Словом, ми з Олею до себе його більше не пустимо. А ви?

— Він до мене ніколи не заходив, бо я не давав для цього приводу. Думаю, й надалі не заходитиме. У мене нічого спільного з ним нема і бути не може.

— А ви це бачили? — перебила розмову Ольга.

— Грабовський пізнав у її руках шостий номер часопису «Жите і слово» за минулий рік.

— Що там таке? — поцікавився Гаврилов.

— А от слухайте.

Ольга схилилась над розгорнутою книжкою і, долаючи труднощі вимови, поволі продовжила:

— «Починаємо оцю хроніку сумною звісткою. Один з талановитих молодих письменників українських, звісний також читачам «Жите і слово» під назвою Павла Граба, пробуває вже довгі літа на далекій Сибірі. Важкі се літа, що, мов тяжкий молот, викували його поетичний талант і піддали йому ті проймаючі та zarazом здержані і глибокі тони, що так і стогнуть, і плачуть у його піснях...»

Грабовський хотів спинити читання, але не міг. Намагався не слухати, а чув. І диво — написане ним і про нього зараз сприймалося не так, як раніш, коли читав сам: тепер ішлося ніби не про нього, а про іншу, сторонню людину, про яку колись, десь, здається, чув, але якої власновіч не бачив і не знає. Може, то й не одна якась конкретна людина, а персоніфікована єдність тих буденних і страхітливих явищ, тих мук і болячок, якими сповнене життя сибірського заслання.

Звідкіля вони, ті явища, ті болячки, відомі Франкові? А видно, таки відомі. Отже — Вілюйськ... Переведено в Якутськ... Російський і український мартирологи... Замучений Чернишевський... Далекі глухий улус, де нема ні товарства, ні праці, ні помочі від хвороби... Про кого все це? Чекай, чекай, щось таки справді знайоме...

Голос Ольги тремтів, гублячи свій високий і дзвінкий тембр. Лице жінки обгорталося темною хмаринкою, плечі стискувалися, втягуючи білу шию. Дихала важко, глибоко.

Дочитавши травневий Павлів лист, наведений у статті, вона змовкла, поклала книжку на коліна і стулила повіки. Сиділа немовби приречена.

— Все? — ледве чутно запитав Кость.

— Ні, — заперечливо хитнула головою.

Згодом розтулила повіки і, не витираючи сліз, що брили на них, читала далі ще тихіше та задушевніше:

— «Доконали людоїди ще одну молоду силу, понівечили гарний талант, що міг би був зробити чимало доброго серед своєї рідної суспільності. І нема тої сили, щоб хоч тепер, засудженого на смерть самою природою, вирвала його з пазурів варварської адміністрації, облеглила йому муки конання!»

Знову мовчання, знову ще давкіші сльози.

— «Терпи ж, наш нещасний, сердешний товаришу! Неси до могили свій важкий хрест та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснїтиме в ряді тих наших мучеників, що, наче стяг бойовий, ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнітом...»

Ольга болісно зойкнула, згорнула книжку, поклала на стіл і, рвучко висмикнувши з рукава хусточку, взялась витирати очі. Кость підійшов до неї, обняв за плечі, ніжно погладив коси.

— Заспокойся, Олю. А хто це писав?

Замість Ольги відповів Грабовський:

— Іван Франко, мій благодійник на Україні.

— Видно, чоловік великої сили і доброго серця.

— Та світлого розуму, — додав Грабовський.

— Така підтримка багато важить. Щасливий той, хто має таких друзів і заступників. — Кость трохи помовчав. — Ну, то як з Балаганськом? Ідемо?

Грабовський думав.

— Олю, — звернувся Гаврилов до дружини, яка мовчки ще раз перечитувала Франкову статтю, — допоможи мені, проси й ти Павла Арсеновича, може, тебе він послухає.

Ольга відірвалася від читання і благально глянула на Грабовського.

— Ідьмо, справді, — сказала. — Разом буде і легше, і веселіше. Га?

— Побачимо.

Грабовський мовчки одсунув зошит, клопітко потер долонею чоло і замислився. На розгорнутих сторінках мішма миготіли сині й червоні літери. Звів здивований погляд на ученицю.

— Що з вами, Анфісо?

Дівчина скрикнула стільцем, почервоніла, мов калиновий кетяг, і опустила сумні очі додолу.

Сьогодні він таки не пізнавав її, хоч, здавалось, уже й вивчив. Досі так старанно працювала, так гарно засвоювала програму, що він щиро радів доброю радістю вчителя. Недавно навіть запитав Антоніну Михайлівну, як устигає Анфіса в гімназії, і та сказала:

— Нічого, навіть добре. Підтягується дівчина, працює з вогником. Якщо так і далі працюватиме, то одержить, думаю, атестат. Спасибі за допомогу, бо без вас вона ніколи б не осилила курсу.

— Якби сама не взялася за розум, то і я б нічого не зробив.

— Та то вже так, але раніш не бралася. Тримайте її в руках.

І раптом — нині прийшла на заняття зовсім неготова. Домашнє завдання виконала неухайно і неохайно, правила запам'ятала нетвердо, в диктанті, тільки-но написаному, допустила багато помилок. І навіть таких, які ніколи в неї не траплялися, — переважно пропуски букв та розділових знаків. Звідки це? Чи дома щось трапилось, чи в школі?

— Що з вами, Анфісо? — повторив.

— Можна забрати? — простягнула руку до зошита, ніби й не чула запитання. — Можна?

— Можна, звичайно, але ж ви не відповіли на моє питання.

— Дозвольте мені йти, — попросила.

— Ідіть, хоч я ще нічого не пояснював і завдання не дав. Чи, може, моя допомога вам уже взагалі не потрібна?

— Ні, ні, потрібна, — відповіла рішуче. — Навіть дуже потрібна.

— А що ж сьогодні сталося?

— Нічого особливого. До такого я вже звикла.

— До чого?

— Учора, як і завжди, батько прийшов додому п'яний, збиткувався над матір'ю. Я заступилася, а він тоді напався на мене. Боже мій, коли б мені вже закінчити школу і пере-

йти на власний хліб. Далі так жити несила. Попрікають шматком, грішми, які треба платити вам, обзивають, лають. Наказав більше не ходити ні в школу, ні до вас.

Дівчина змовкла, ледве стримуючи сльози. Її повні губи смикались, наче в скривдженій дитини, що збирається плакати. Спантичений і вражений, учитель не знав, як повестися.

— Заспокойтесь, Анфісо,— сказав, згортаючи зошит.— Сльозми тут не зарадите. Батько сп'яну накричав, не зважайте на те. Гімназію таки не покидайте, а про плату мені не журіться, навіть викиньте її з голови. Я допоможу вам і без грошей.

— Без грошей? — звела на нього заплакані очі.— Даром?

— Можете це й батькові сказати, хай заспокоїться.

— Спасибі,— майже прошепотіла.— А за те, що я говорила про вас і Нюргустану, про Зубрилова і ту якутяночку, прошу вибачити мені. Наслухалася всіляких теревенів та й сама почала плести дурниці. Короленка я прочитала, тепер вірю йому.

— От і добре. Берімось за роботу.

* * *

Сьогодні Лена таки незвичайна. Бачив її вже не один десяток разів, а такою, як зараз, ще не доводилось бачити. Чи сонце, спинившись у зеніті, яскравіше світить, бо ж на небі жодної тобі хмариночки, а чи, може, з цього величезного модринового плоту, на якому оце приліг, вилізши з води, краще видно.

Течія річки — широка, велична і лискуча, мов велетенське дзеркало, що увібрало в себе все сонячне проміння. Наній — золотаві косяки, спрямовані своїми піщаними гостряками до русла, розлогі плеса та острови. По лісистих островах — густа трава, на якій пасуться воли, корови, телята. Тамтой берег ледве манячить, а на ньому — люди, люди наче мурахи. Старші, скупавшись, вигріваються мовчки, молодь веслує на човнах, співає, сміється, а дітлахи талапаються на прибережній мілині і галасують, аж лящить.

Йому також приємно й радісно. Ліниво розкинув руки й ноги, бороною врівняв в гарячий пісок. Здається, навіть чує, як сонячне проміння, пронизуючи все тіло, висмоктує з нього недуги. Легко дихається, легко думається. От коли б тут, у Якутії, стояли такі погожі та дзвінкі, як нинішній, дні хоча б чотири-п'ять місяців на рік, то заради них мож-

на було б якось коротати всі інші — вологі, задушливі, люто холодні. Але таких буває мало, зовсім мало, десь від кінця червня до середини серпня.

Ні, треба тікати звідси, тікати скоріше, обриваючи поли. Тепер уже ясно, Барнаула йому не бачити — міністр внутрішніх справ погодився з Горемикіним. Кінець. Далі нема куди рипатись, нема перед ким клопотатися.

— Годі,— мимрить.— До бога високо, до царя далеко...

Що ж далі? Куди податися? У Балаганськ разом з Гавриловими? Гарні вони люди — з ними не страшно їхати. Уже й Ольга, окремо від Костя Семеновича, благала пристати до компанії.

Так, так, без жодного перебільшення, — благала крізь сльози. Але невже вона не розуміє, що і тут уже нема сил дивитися на неї здалеку, каратись, мучитись ночами, жити подвійним життям, грати якусь дивовижну роль між нею та її чоловіком? А що ж буде в Балаганську?

— Тю, бий тебе лиха година,— плюнув спересердя, побачивши недалеко від себе Сержа, який махав йому капелюхом.— Тільки цього бракує.

Про що говорити з цим підступним слимаком та ще й психопатом? Слухати його самохвали про те, як до нього липнуть місцеві дівчата та молодіці, чи похулки на старих політичних засланців?

Щоб уникнути небажаної розмови, Грабовський встав і квапно почав одягатися. Але пізно.

— Салют, Павле Арсеновичу,— сунув свою спітнілу руку Серж.— Салют і золоті побажання. Куди так поспішаєте? Давайте купуємось разом.

— Спасибі, я тут уже давненько, а мені перегріватися не можна.

— Чому не можна? Повірте мені, лікареві,— вам на сонці треба бути найбільше. Сонце, річкове повітря, міцні вина і гарні дівчата...

— Ні, ні, Гусев радив оберегатися.

— Гусев,— кисло скривився Серж.— Теж мені спеціаліст. Костоправ, коновал, ескулап нещасний. Не вірте шарлатанові. Сучасна медицина таких невігласів викидає на смітник. Крім того, я давно вже збираюся поговорити з вами.

— Про що?

— Маю до вас справу.

— Яку?

— Та-а,— трохи зам'явся Серж, але за мить опанував себе.— Воно ніби й не справа, просто дружня розмова тет-а-тет...— Він оглянувся, набрав жертвовного вигляду і продовжив:— Талановитим та сміливим людям, по-справжньому освіченим, самі відає, живеться нелегко. А найприкріше, мабуть, те, що часто лиха завдають їм не супротивники, не вороги, а свої — політичні засланці: Взяти хоча б мене. Звісно, знаю я більше, ніж інші, далі за них бачу. Але, дозвольте спитати, в чому ж тут моя провина? Хіба це дає резони старим пенькам вороже ставитись до мене, зневажати, ображати? Не дає, звичайно, проте саме так виходить. Готові в ложці води втопити, в багно затоптати, на порошок стерти.

— Кого маєте на увазі?

— Та чимало всіляких там... Ну, бог з ними, залишимо їх, тим паче що їхня катеринка вже не грає і ніколи не гра-тиме. Ми з вами освічені, молоді, красиві, у нас є свої інте-реси, нам треба жити по-новому і вволю. Давайте разом підемо на вечір.

— Куди?

— В гімназію. Там сьогодні випуск. Кажуть, буде пік-нік, за чаркою, звісно, і безпреміно танці. А коли б ви зна-ли, які там апетитні гімназисточки — пальчики оближеш. Я запитав Антоніну Михайлівну, чи можна прийти, і вона не заперечувала, хоч і здивовано потиснула плечима. Вва-жайте мене запрошеним, а ви зі мною не пропадете. Гайда?

— Не піду. Мене, правда, одна випускниця запрошувала, але не можу.

— Запрошувала? Котра ж це?

— Хіба неоднаково? Словом — не піду.

— Виходить, і ви відпихаєте мене, тягнете руку за старим луб'ям?

— Я вас не відпихаю і руки...

— Знаю,— перебив Серж.— Сердитесь за Дмитра Адольфовича, але я з ним ніколи не мав нічого спільного.

— Хоча й обіцяли відплатити.

— То брехня Гаврилових. Цього вже так не залишу. Я...

— Забудьмо це, ніби ми й не розмовляли. Вибачте, мені час додому. Бажаю гарно провести вечір.

— Дозвольте на днях забігти до вас?

— Якщо дуже треба, то...

Ішов поволі, машинально переставляючи ноги. І незчув-ся, як забрів з Берегової на Велику, як пересік Собранську, обігнув залишки дерев'яного острога і опинився на березі невеликого ставу. Присівши на дерев'яну колоду, задивився на плесо, посріблене північним сяйвом. Он посередніи водоймища ліниво похитується, наче п'яний, човен. На човні маячать три темні силуети, і чути пісню.

Слів тієї пісні він не знає, ніколи не чув, здається, також мелодії, але вона чимось ніби знайома. Хто її співав, де, коли? Звідкіля вона запала в серце і зараз тихо бринить? Може, тому на душі так тихо. Тільки десь у найглибшому закутку її ворухиться неспокій, у якому переплелися і радість, і жаль. Розуміє: інакше й бути не може — адже завтра з Якутська вирушають Віташевські та Зубрилови.

Нарешті дочекалися свого щастя — їдуть у Росію. Хіба ж не радітимеш за них? І все-таки важко. Важко й сумно, коли подумаєш: можливо, з ними вже ніколи не зустрінешся, не почуєш їх голосів, не побачиш заклопотаних очей. А ще сумніше, як згадаєш: тобі залишається калатати тут ще понад дев'ять років. Дев'ять пекельних зим, дев'ять болотистих осеней та весен, дев'ять парких, спекотливих літ. Чи виживеш, чи перетягнеш? Нема надій, ой, нема. Та цур їм, тим надіям. Попрацювати б хоч трохи пером — більше нічого й не треба.

А де та моя «Доля»? Що з нею? Чи дійшла до Львова, чи отримав її Кость Паньківський, чи готує до видання, а чи десь загубилася на розгіллі сибірських доріг?

Уже й «Хому Баглая» час одсилати. Але кому? Знову Паньківському, Франкові чи Павликові? Ні, одішлю, ма-буть, Грінченкові, може, тому пощастить видати. Треба, як радив Віктор Краніхфельд, шукати видавців і на Наддні-пряньській Україні...

У Віташевських поки що не було нікого з тих, які мали прийти на прощальну вечерю, — самі хазяї поралися, закін-чуючи збори в далеку дорогу. По кутках сіней і просторої кімнати горбилися набиті домашніми речами мішки, коши-ки, валізи. Господар, зігнувшись над столом, складав та зв'язував папери. Був замислений і трохи розжалоблений.

— Оце, Павле Арсеновичу,— показав на два паперові стосики,— нотатки з сибіряковської і алданської експеди-цій, у котрих я брав участь, коли ви жили на Вілюйщині. Дуже, знаєте, цікаво було подорожувати. То не забудеться

ніколи. Та ба, як би ж була спромога знайдене під час тих нелегких мандрівок якось передати людям, опублікувати. У мене тут все записано — і з географії, і з топографії, і з етнографії, і навіть дещо з археології та антропології. Зараз, переглядаючи нотатки, навіть сам дивуюся, як багато було побачено й передумано тоді. Та що з того — лежить воно напівсировиною, неопрацьоване і незужите.

— А чому не опрацювали?

— Легко питати, та важко відповісти. Звісно, можна б довести, як то кажуть, до розуму, аби ж була надія надрукувати його. Колись скористали б історики цього краю, надто етнографи. Кажу передусім про етнографів, бо ж і ландшафт, і русла рік, і підземні поклади — все те збережеться також для наступних поколінь майже таким, яким є тепер, а побут змінюється, особливо з настанням буржуазних відносин. Багато чого в ньому відживає, замінюється новим, а фольклор, який побутує переважно в пам'яті та устах народних, просто забувається.

— То правда, — згоджується Грабовський. — Можливо, пощастить у Росії знайти видавця.

— Дай боже, щоб пощастило. Проте тішити себе радужними сподіванками підстав небагато. Аби ж я осів, скажімо, в Петербурзі чи в Москві, може б, дещо і приліпив у якесь видання, однак жити там мені не дозволять, та мене й самого туди не тягне. Хочу на Україну. Думаю, коли зможу, оташуватися в Одесі або Херсоні. А хто в тих заштатних містах спокуситься на публікування якутських матеріалів? Такі ледве чи знайдуться.

Згадка про Україну, як і скаргна розповідь Миколи Олексійовича, глибоко вразила й засмутила Грабовського. Стояв наче зачарований, не бачив уже й паперів, не чув їхнього сухого шарудіння. Іноді машинально щось запитував, кидав сякі-такі слова, а звихрені думки й почуття літали десь далеко-далеко. Розумів, що поводитися так у гостях недобре, але нічого зробити з собою не міг.

Україна. Він нею живе, дихає, мріє, снить. Здається, на Україні від нього відпали б усі його хвороби, працював би на будь-якій, найнепомітнішій посаді. Напився б цілою водою з Дніпра, заглянув у Київ, Львів, зустрів своїх заочних друзів та благодійників і серед них віджив би тілом та душею.

Україна. Але що він знає про неї? Чи повністю уявляє її собі? Мабуть, не повністю. Пушкарне, Охтирка, Валки, Харків — ото і вся, власне, Україна, яку реально бачив, а

в ній — злидні аж кишать, панує сваволя старост, урядників, стражників, справників, царських офіцерів, тюремників.

Ні, вона, Україна, здається, повернена до нього тільки своєю романтичною, постичною стороною. Може, то неволя, в якій доводиться жити, та постальгія викликають саме цю сторону, забуваючи про інші. Можливо. Цілком можливо. Уже як пощастить вирватись туди, на власні очі все побачить, усе, нічого не обійде байдуже. Чи не розчарується тоді? З його натурою і таке не виключене.

Незабутні Шевченкові три літа, які осушили романтичні сльози молодого співця, і він почав вити совою, гоїти болючі рани нищівною сатирою, проклинати панів неситих та самого господа бога...

Але чи пощастить добратися на Україну, хоч раз ще глянути на неї?

— Ви замріялися, Павле Арсеновичу, — помітив господар невеселий настрій гостя. — Про рідні краї думаєте?

— Вгадали, — зітхнув. — Бувши там, поклоніться від мене Україні, бо мені, далєбі, вже не доведеться побачити матінку нашу.

— Та що ви, бог з вами. Ого-о, я думаю, ми незабаром зустрінемось на рідній землі, згадаємо цю розмову, і вам буде соромно.

— Вашими устами мед пити та бога хвалити.

— Не вірите?

— Широ кажучи, не дуже вірю. Ще майже десятиліття треба тинятися в Сибіру.

— Це, звісно, немало, і прожити його нелегко, особливо тут. Але повірте мені — чорт не такий рогатий, як його малюють. Коли сказати правду, і я не сподівався вижити. Ось-ось мине друге десятиліття, як був поранений і заарештований в Одесі. Потім — тюрми, етапи, карійська каторга. В самій Якутії уже п'ятнадцять років відкоротав. Іноді, особливо в улусах, бувало так круто, так сутужно, що надії обривалися, готовий був підняти руку на себе. А от же — вижив. Не занепадайте, Павле Арсеновичу, духом, тримайтеся.

Розмову перервав прихід Якуцевичів.

— О-о-о! — побіг їм назустріч Віташевський. — Антоніна Михайлівна, Адольф Карлович! Безмежно радий і вдячний.

У дверях блиснула лисина Зубрилова.

— А що я прийшов, не радієш?

Господар розвів широко руки, наче для обіймів.

— Ощасливлений і зворушений, Василю Петровичу, хоч ми з тобою ще довго подорожуватимемо разом, набалакаємося. Сідай.

Та збуджений Зубрилов не сів.

— Ого, ви, бачу, вже зібралися! — провадив, оглядаючи мішки та пакунки. — А я і не починав. Усе гасаю, про майбутнє музею клопочуся. Треба, бо осташкіни, бодай їх... А знаєте, друзі, про що я, йдучи сюди, думав?

— Того й сам бог не відгадав би.

— Коли такі несмекалісти, то слухайте, але не смійтеся. Чомусь людське життя загалом, а особливо наше, політичних засланців, бачиться мені суцільним ланцюгом зустрічей і розлук. Дивний ланцюг. Радість зустрічей та біль розлук переплітаються в ньому майже безперервно, і, може, якраз ця безперервність тримає людину на світі, допомагає їй долати всі перепони, падати й підводитися, ридати й сміятися. І ми колись зустрілися, як могли, підтримували одне одного, а тепер... Кажіть правду, чи до вподоби вам оця, з дозволу сказати, філософія?

На запитання ніхто не встиг відповісти, бо в хату зашли Кость та Ольга Гаврилови, несучи великий букет не дуже розкішних якутських квітів.

11

Несподіваний прихід Анфіси приємно здивував і схвилював його. Сам не зовсім розумів, як це і чому сталося, але вже давненько ловив себе на тому, що після закінчення занять з ученицею він почав усе частіше згадувати її. У пам'яті спливали такі подробиці, котрі раніш проходили повз нього, не залишаючи жодного сліду.

Згадувалося, і як вона сиділа напроти нього за столом, вся зібрана, ніби замкнута в собі, і як нервово гризла нігті, коли виправляв допущені нею помилки, і як захоплено дивилась на нього, коли розповідав щось з історії чи літератури, і як сором'язливо шулилась, наче боронила від сподіваного удару, відчувши його погляд на собі.

Хотілось зустріти її, побачити, почути голос — лагідний і трошки немовби полохливий. Якось навіть збирався піти та привітати з закінченням гімназії, але стримував себе! осадчий може подумати — прийшов за обіцяною платою.

— Добрий вечір, Павле Арсеновичу, — подала маленьку, теплу руку. — Чи пустите в хату?

— Ви, здається, вже зайшли.

— Без запитань.

— Для чого чекати запрошення? Ми з вами разом стільки штурмували шкільну мудрість, що можна заходити без зайвих церемоній. Так же?

— Так, але ви не захотіли побачити, як завершився той штурм, не побували на нашому випускному вечорі.

— Не велика біда. Думаю, покажете свій атестат.

— Авжеж, покажу, того й завітала. Натє, — простягнула, не зводячи захоплених очей з учителя.

Оцінки в атестаті були не блискучі, але й не погані, середні, навіть переважали вищі бали. Власне, він сподівався гіршого. Мабуть, трошки натягували вчителі, зокрема Антоніна Михайлівна.

— Добре, — сказав, повертаючи документ. — Вітаю з перемогою, — і міцно потиснув обидві руки дівчини.

Потиснув уже не як учениці, а як давній знайомий, за успіхи якої щиро радів. Анфіса не зіщулилась, не почервоніла, а сприйняла це як належне і цілком зрозуміле. Видно, відчула себе дорослою і самостійною. Колишній переляк в її зіницях обернувся на осмислену й симпатичну задуму.

Зовні також помітно змінилася. Замість гімназичної форми на ній — плаття, хоч і не дороге, але нове, зшите зі смаком та за новішою модою: рукави коротенькі, в талії звужене, а на грудях глибоко декольтоване. Зачіска, до якої звик, згубила свої строгі обриси, передбачені гімназичними побутовими нормами. Та й загалом дівчина якось ніби підросла, вилюднила, і її жіночі принади чіткіше окреслилися. Тільки тепер згадав — вона не така молода, їй уже пере- хилило за два десятки років.

— Вітаю, — ще раз повторив.

— Спасибі, — відповіла і грайливо сійнула карими очима. — Але я на вас сердита і гніваюсь.

— За що?

— На вечорі гімназія не могла вмістити людей, грав оркестр, танцювали. Вас так чекала Антоніна Михайлівна, так чекали...

— Навіть чекали? — здивувався. — Чого раптом? Та й хто мене там знає, крім Антоніни Михайлівни?

— Мені було боляче і сумно. Не захотіли потішитися разом зі мною.

— Навпаки, я радий, що ви успішно скінчили школу, почнете працювати. Не хочу хвалитися, проте я тут теж зіграв якусь роль.

— Головну, — додала палко.

— Не головну, звичайно, головна належить вам: попрацювали, напружили всі сили — от і вийшло, як повинно бути. Коли хочете, щоб ми відзначили ваше закінчення гімназії, давайте нагріємо чаю і разом побенкетуємо. Згода?

— З великою радістю.

За роботу взялися дружно. Гріючи в снігах самовар, через відчинені двері крадькома стежив, як вона поралася біля посуду — мила, витирала склянки, чайні ложки, блю-дечка. Потім взялася за стіл: переклала книжки та папери на мисник, застелила скатертиною, посередині поставила миску з печивом, слоїк з варенням, цукор. Робила все це моторно й охайно, мов досвідчена господиня. Коли приніс паруючий самовар, здалося, що кімната посвітлішала і стала затишнішою. Розумів — нічого в ній не змінилося, а проте було приємно.

— От і починаємо повторний випускний вечір, — засміялася, наливаючи окріп у склянки. — Вина й музиків сьогодні, здається, не буде, однак від того врочистість анітрохи не зменшується. А як гадає мій учитель? — і глянула прямо в очі. — Може, збігати до лавки?

— Не треба. Міцний чай та ще в теплій компанії цілком замінить і вина, і лікери, і коньяки, і горілку, і навіть...

— А мій батенько думає не так, — зітхнула.

— То його справа. Кажу про себе. А ви як вважаєте?

— Учениця повинна йти за своїм учителем.

— Повинна?

— Може, не те слово, просто — йде.

— Приємно чути. Значить, учитель спромігся прищепити їй свої погляди і смаки. А що учениця планує далі робити?

— Сподівається, вчитель і тут підкаже.

— Ще не шукали службу?

— Шукала, та марно, ніде нема вакансії. Обіцяє допомогти Антоніна Михайлівна. Якщо можете, поговоріть з нею, вона вас дуже поважає і шанує.

— Яка робота?

— У бібліотеці гімназії.

— Побалакаю. Значить, на цьому науці кінець?

— Навпаки, хочу далі вчитися, аби стати такою, як Антоніна Михайлівна. Мені подобається працювати в школі. Навчати дітей читати, писати, вираховувати, готувати їх до самостійного життя...

— Похвально! — аж вигукнув він. — Учїться.

— А ви допоможете підготуватися до екзаменів за вчи-

тельську семінарію? — запитала і, не чекаючи відповіді, сквапно додала: — Тепер, маючи власний заробіток, справно сплачуватиму за науку.

— Соромтеся, Анфісо! — спохмурнів нараз, наче йому завдали болю. — Чого з оплати починаєте? Невже не розумієте, що це ображає мене?

— Вибачайте, не хотіла образити. Ви стільки віддали мені часу і уваги, так допомогли...

— Облиште те. Я і далі все, що зможу, зроблю для вас. Та, на жаль, зроблю, мабуть, небагато, бо збираюся їхати з Якутська.

— Куди?

— Планую в Балаганськ.

— Коли?

— У кінці цього місяця.

— Що-о-о? — Її очі потемнішали і округлилися, в них майнула глибока тривога.

Довго мовчала, втупивши смутний погляд у склянку. І в тій задумі була особливо привабливою. Він не знав, як відповісти.

Нараз схопилася, немовби згадала щось важливе.

— Мені час, — зітхнула.

— Чого так раптово? Посидьте.

Здавалось, не чула прохання. Мовчки підвелася, попрала зачіску і рушила з хати.

— Бувайте здорові.

— Анфісо! — підвівся з стільця, але доки вийшов надвір, дівчина вже була за брамою.

Стояв розгублений і зніяковілий, не знаючи, що робити.

Такої гості, яка зараз прийшла, не сподівався і сподіватися не міг — старша донька Якуцевичів. Захекана, розпатлана, тримала в одній руці лозину, а в другій конверт.

— Добрий день, Вірочко, — відповів на привітання. — Чого так задихалась?

— Бігла, — випалила дівчинка. — Боялася псів. Вони так злющі, так кусаються. Ось вам, — простягнула конверт. На ньому нічого не було написано.

— Від матері?

— Анфіса дала. Прийшла в гімназію, каже: однеси дядькові Павлові. Побіжу, бо мама як дізнається, що без її дозволу пішла, то буде мені. Ляля одна не хоче гратися.

Випровадивши дівчинку, розклеїв конверта. Лист був великий — на двох зошитових аркушах, густо списаних з обох боків. Видно, Анфіса квапилася і нервувала, писавши, бо забула залишити поля, літери стояли нерівно, а в тексті рибіли закреслення, виправлення, багатокрапки.

«Дорогий учителю! Не засуджуйте мене, що пишу Вам таке. Сама знаю, це не гарно, непристойно, однак інакше не можу. А втім, воля Ваша, хочете — смійтеся наді мною, хочете — зневажайте, засуджуйте. Мені однаково, а що маю сказати — скажу. От і слухайте.

Даруйте за наглу втечу від Вас. Зробила погано, некультурно, нечемно, ще гірше можна сказати. За той нерозважний вибрик сама себе ненавиджу, проклинаю. Тоді я, прийшовши додому, плакала до самого вечора і всю ніч. Наступного дня поривалася бігти до Вас, просити пробачення, та сором стримував. Кілька разів починала писати Вам, але все палила.

А дома й сьогодні — сварка, лайка. Справжнісіньке пекло. Ой боже мій, боже, голова не витримає, збожеволію, порішу себе. О, коли б Ви знали, коли б могли уявити, як мені важко, як потрібні Ваші добрі поради, Ваша допомога!

До Вас, любий учителю, приходила не тільки показати атестат і подякувати за науку. Хотіла побачити Вас, поговорити з Вами. Те чаювання...

Я знаю, Вам, поетові, політичному борцеві, дочка якогось осадчого потрібна, як торішній сніг. Знаю! Знаю! — кричу Вам, аж душа розривається. Та що можу вдіяти, коли в такій сім'ї народилася.

Може, Вам і байдуже, однак знайте — Ви мені потрібні. Не смійтеся у свою прекрасну бороду. Слухайте. Ще раз кажу і завжди казатиму: потрібні, необхідні, як сонце, як повітря, як життя. Бо ж відкрили очі на світ, показали дорогу з страшного болота на сушу, визначили провідну зірку — далеко, далеко попереду сяє вона. Я побачила її, тягнулася до неї всією душею, а вона...

Для чого показували? Хотіли потішити, а потім...

От Ви покидаєте Якутськ. А що, скажіть, я робитиму? Куди прихилюся? До кого? Де шукатиму опору? Хто підтримає? Учительська семінарія... Бестужевські курси... Про них без Вас, Вашої допомоги годі навіть мріяти.

Мені стає страшно, дуже страшно, коли замислююся над майбутнім. Ні, сама я не досягну тієї святої мрії, котру Ви розбудили в моєму серці, ніколи не досягну, і вона розвіється, як туман під вітром, не залишивши й сліду по собі.

На кого ж покидаєте мене серед темної ночі та бездоріжжя?

Скажіть, Ви ж розумніший за мене, усе знаєте. Вдію, як завелите, бо поважаю і ціную Вас, як нікого в світі, бо безмежно вірю кожному Вашому слову, бо... Радьте! Я слухаю!

Може, вчинити так, як вчинила торік одна наша гімназистка? Знайте, не злякаюсь, годна піти її слідом. У водах Лени місця багато.

Повірте, я не хочу думати про ту гімназистку, її трагічний кінець. Ні, ні, не хочу! Але коли не знайду кращого виходу — все може статися. Спинилася на краю безодні і думаю: таке життя — краще...

Зрозумійте, я так звикла до Вас, як не звикла і, мабуть, не звикну ні до кого в світі, навіть до рідних батьків. І нікого так не поважаю і не... Чуєте?

Ніхто Вас не замінить мені, ніхто й ніколи. Невже у Вас не знайдеться бодай краплини співчуття чи хоча б крихітки жалю до мене, Вашої нещасної учениці? Що можу ще сказати? Єдине: завжди, завжди хочу бачити Вас.

Можливо, цього не треба говорити, але Вам зізнаюсь, мов сама собі, наче богам. Учора півдня блукала на березі, там, де Ви любите купатися, думала — стріну, а Ви не приходили. І не пам'ятаю, як добралася додому.

Де ж Ви? Де? Рятуйте мою душу!!

Учителю любий, благаю — передумайте, не їдьте з Якутська. Кричу Вам з кручі над проваллям, кричу у відчаї і не бачу дна прірви, що хоче поглинути мене.

Не їдьте! І втіште мене кількома добрими словами. Передайте, якщо напишете, моїм маленьким посланцем.

Залишаюся з тугою і тривогою в серці. Ваша учениця. Р. С. Робота, здається, буде. Оце сиджу в гімназії та чекаю, доки Антоніна Михайлівна веде перемови з начальством.

Не засуджуйте мене за цю хаотичну писанину. Порвіть і викиньте або спаліть.

Тільки не мовчіть, відгукніться. Ваша...

Чекаю.

Сподіваюсь. Ан-са».

Дочитавши листа, вдруге пробіг його очима. Думки плутались, серце прискорено билось. Не знав, що можна і що треба робити. Одне розумів: дівчина в тяжкому стані, їй необхідна допомога, особливо тепер.

Чому не затримав Вірочку? Ким перешлеш відповідь? Іти самому? Але куди? В гімназію? До осадчого? Де зараз Анфіса? Що з нею діється?

Сумління веліло, владно диктувало: іди, шукай, знайди і подай товариську руку. Повинен це зробити і зробиш. В неї, здається, добра, чутлива, щира душа. І смілива. Не кожна переступить одвічну кологрань світу жіночих забобонів. А вона зважилася, переступила — сама звернулася до тебе, нездогадливого.

Хто сказав тобі стільки теплих, ласкавих слів, як вона в цьому листі? Хто так оцінив тебе, підніс на таку височину навіть у твоїх власних очах? Дорогий, милий, любий учителю... Відкрили очі... Розумніші за мене... Безмежно вірю кожному слову... Потрібні, необхідні...

Вдумайся, від кого чув таке? До того ж вона не байдужа тобі. Ні, ні, — не байдужа. Не заперечуй, не викручуйся. Адже згадуєш її, згадуєш вдень і вночі, особливо після останніх відвідин. Думаєш про неї, сподіваєшся, ще прийде, і чекаєш.

Тепер черга за тобою — іди! У твоїх руках людська доля. Не маєш права не піти. Мусиш подати руку, зарятувати знедолену душу.

Він ще якусь хвилину крутить листа в руках, потім кладе на стіл. Кладе легенько, наче квітку, боячись збити тендітні пелюстки. Подібних листів ніколи не доводилося отримувати. Звісно, чоловіки, з якими листувався, про такі речі й писати не могли. А жінки? Здається, теж не писали.

В Надійчиних нечисленних посланнях з Кари палахкотів вогонь ненависті до катів, до лихих порядків на каторзі, буяла готовність пожертвувати власною головою заради торжества справедливості на землі. І несхитна віра у прийдешність того торжества.

А тут зовсім інше — людська драма. Хай невелика, хай особиста, але таки істинна, проймаюча драма. Лиха жіноча доля.

Як сидів за столом, без піджака, без картуза, так і виїшов на вулицю, безлюдну й залиту сонцем. Не йшов, а майже біг до гімназії. Але там, крім технічної обслуги, нікого не застав. Прибиральниця, вимахуючи мітлою, сказала:

— Недавно тут була. Когось чекала, виглядала, чогось плакала, а потім пішла.

На стук у двері квартири Якуцевичів, що містилася в гімназійному будинку, ніхто не відгукнувся.

Не застав Анфіси також дома.

Два дні побивався за Анфісою, та марно. Кого не питав — усі безпорадно розводили руками, потискували плечима, іноді висловлюючи найдивовижніші догадки, а більше відмовчувалися.

Батьки залишалися байдужими, наче їх зовсім не обходила доля рідної дитини.

Тільки підвечір другого дня пощастило Антоніні Михайлівні втрапити на бажаний слід: від дружини гімназійного сторожа дізналася, що Анфіса товаришує з ученицею молодшого класу, що живе та дівчина на Собранській, у третьому будинку від краю.

— Підіть, Павле Арсеновичу, ще туди, — порадила Якуцевич. — А якщо й там не буде, доведеться заявити поліцейському. Невже вона могла зважитися на дурне? Я цьому не вірю. Роботу їй обіцяли дати десь через місяць. Чого ж би ще? Сходіть, благаю вас.

Ішов поволі, бо і стомлені ноги скиміли, і, правду кажучи, не мав певної надії побачити свою ученицю живою. Довгі розшуки робили своє — в груди закрадався пекучий сумнів. Побережи її, доле, одверни від нерозумної згуби. Він, виявляється, не знав її, як треба, не знав того, що вона з кожним днем важитиме для нього все більше й більше, що скучатиме, нудьгуватиме за нею.

Коли б не заподіяла собі нічого, коли б знайшлася. Нічого б не пошкодував, аби допомогти їй скласти екзамени за вчительську семінарію.

Ось уже й Собранська. Третій будинок від краю. Високий дощаний паркан. Відчинивши хвіртку, з несподіванки аж похитнувся: перед ним стояла з маленьким вузликом під пахвою Анфіса.

— Ви тут? — вигукнув і зопалу обняв дівчину. — А ми... А я...

— Була тут, а тепер... Мовила глухо, якимсь чужим і приреченим голосом, не вириваючись з його обіймів і не відповідаючи на них.

— Що ж ви так?.. — не міг угамуватися. — Чому тоді пішли з гімназії? Я не знав, що чекатимете відповіді, і відпустив Вірочку. А коли прочитав — зразу ж побіг, та було

пізно. З того часу місця собі не знаходжу. З ніг збилися. Я, Антоніна Михайлівна...

— Не треба було бігати.

— Не треба?! Але чого ми тут стоїмо? Ходімо звідси... Чому ви, Анфісо, така? — запитав уже на вулиці.

— Яка?

— Зажурена, неговірка.

Вона спинилася, глянула йому в очі, важко зітхнула і знову рушила.

— Вибачте за той лист, нечемний і нерозумний. Сама не знаю, що мене шибнуло написати таке, наговорити стільки всіякого...

— Спасибі, що написали. Я так...

— Відтоді, — продовжувала, не слухаючи його, — мені довелося багато передумати, зважити, подивитися на себе збоку. І зрозуміла, що не годна навіть класти руки на себе, а на щось більше, складніше — і поготів. Зовсім безсила, безпорадна. Такі не можуть собі знайти затишне місце на землі, осягнути щастя, а жити без нього, поневірятися...

— Як вам не соромно говорити отаке? Одумайтесь. Ви ж молода, здорова, розумна, вродлива.

— Кому все те потрібно? Не вродися гарною, а щасливою.

— Це вже зовсім фаталістично звучить. Неприємно навіть слухати. Хіба я вас такому вчив?

— Вчили, та не довчили, — вперше знехотя посміхнулася. — Така учениця вам випала. Соромно й людям сказати.

— Дай боже кожному таку.

— Навіть по кілька, — починала жартувати.

— То забагато. Хоча б одну до пуття довести.

— Кажуть, полком легше управляти, ніж одною жінокою.

— Не знаю, не доводилось.

— На віку, як на довгій ниві...

За розмовою не помітили, коли місто обгорнули блаженські сутінки раннього вечора.

Спинилися на березі, загадкову тишу якого порушували тільки воркотливі хвилі. Зелені острівці на течії, вдень такі кучеряві й знадливі, тепер нагадували масивні гори, похмурі й грізні, а річкова просторінь лискотіла ліловим багрянцем.

— Яка краса! — захоплювався Грабовський, дивлячись на їмлісту гладизну води. — Нерукотворне чудо! Царство небесне. Казка. Анфісо, вам подобається тут?

— Дуже. Однак...

— Однак? Ну, ну.

— Та... скажіть, коли вирушаєте?

Він трохи подумав.

— Точно не знаю. Планую разом з Гавриловими виїхати, але в них ще нема дозволу. Чекають відповіді генерал-губернатора.

— А ви маєте дозвіл?

— Мені дозволено понад три місяці тому. Та рушати одному не хотілось. Крім того, сподівався, пустять у Барнаул, а недавно сповістили: туди для мене дорога заказана.

— Значить, остаточно вирішили в Балаганськ?

— Здається.

— Це відповідь на мій лист?

— Ні. І сам не знаю, як бути. Порадьте.

— Я ж писала — залишатися в Якутську.

— Дозвольте називати вас моїм другом.

— Прошу.

— Так-от, друже мій. Я ладен зробити для вас усе, що в моїх силах, але залишатися тут не можу. Клімат згубний для мене.

— А якщо я ще раз попрошу?

— Невже не хочете мені добра?

— Навпаки, хочу. Воно й тут можливе.

— Це виключено.

Рушили берегом. Він узяв її під руку.

— Чому не одружуєтесь? — запитала.

— Навіть не знаю, як відповісти, щоб не було смішно.

— Мені зараз зовсім не до сміху.

— Є різні причини, а серед них і домашні клопоти. Родина, майбутні діти. Їх треба утримувати, вирощувати, щодня займатися ними.

— Можна займатися разом з дружиною. Вона б також працювала, заробляла. Кажуть, любов, добра злагода роблять чудеса...

— Опріч того, сподіваюсь повернутися в рідні місця.

— Хіба одруження зашкодить цьому?

— Якоюсь мірою може зашкодити. Ще ж невідомо, чи захотіла б дружина поїхати на Україну, про що я мрію вдень і вночі.

— Чому ж би їй не захотіти? Я за тим, кого люблю, на край світу готова піти, піти в одній сорочці, не задумуючись.

— А є вже такий щасливець?

- Є.
- Я його знаю?
- Знаєте.
- Назвіть.
- Догадайтесь.
- Мало знайомий з місцевими парубками.
- З тим знайомі.

Грабовський почав називати імена відомих йому якутських холостяків. Вона посміхалася, заперечливо хитаючи головою. Бачив — кокетувала, але йому було приємно.

— Здаюся, — підняв угору обидві руки.
— Не здавайтесь так скоро, — зальотно вдарила його по руках. — Спробую описати вам його, як зможу. Слухайте та будьте уважні. Середнього зросту, худорлявий, сірі очі, з мрійливою поволокою, гарні білі зуби, довга чорна чуприна, зачесана назад, такі ж вуса й борода, брови крилаті, ніс з грецькою горбинкою, а характер... Підкажіть, який у нього характер.

— Не знаю, — зопалу відповів.
— Характер м'який, лагідний, делікатний, — продовжила. — Він дуже вразливий і чутливий, дуже захоплюється, коли розповідає щось цікаве. Його можна слухати годинами, днями, роками. Але іноді буває впертий і недогадливий, такий...

— Не жартуйте, Анфісо.
— А я не жартую. Не впізнаєте себе?
Він спинився.
— То правда? — схопив її руки і стиснув щосили.
— Правда, вчителю мій.
— Любите?
— Давно, — прошепотіла. — Відтоді, як уперше побачила, а покохала ще сильніше, коли більше спізнала вас, коли...

Він захопив її в обійми. Вона притулилася до його грудей. Довго стояли мовчки, слухаючи прискорені перебої власних сердець.

З міста долинули голоси перших півнів. Пристань обізвалася басовитим гудком пароплава. Підсліпувато блимнули сторожові вогники, задивлені в темну течію.

— А ви не помиляєтесь? — запитав, тамуючи хвилювання. — Вивірили свої почуття? Помилки тут завдають людям великого лиха.

- На хресті можу поклястись.
- Не треба. Кохання клятвами не живиться.

— Люблю і вічно любитиму, навіть якщо ми не...
Його свідомість огортав паморочливий туман. Здавалось, за плечима виростають могутні крила, на яких можна злетіти в піднебесся, і стоїть він не на березі, а снить, снить солодко, як дитина після шальвієвого купелю.

І не зчувся, як само вирвалося з уст:

— Анфісо, ви б згодні стати моєю дружиною?
— На відповідь вона ще міцніше пригорнулася до нього.
— Спасибі. Але чи відомо вам, що я старший од вас на цілих дванадцять років?

— Не хочу й думати про чоловіка-ровесника. Він повинен бути серйозним, солідним, здатним вести, вчити, направляти жінку.

— Знайте і таке: в мене нема жодного багатства, нема якихось постійних прибутків, усе в моїх руках, у праці.

— Про багатство мені байдуже. Ніколи не знала його. Поряд з вашими є ще й мої руки. Працюватиму, закінчу Бестужевські курси, піду в школу, — починала мріяти.

Він нахилився до її вуха:

— Я можу назвати вас моєю?

Вона підвела голову, глянула йому в очі і знову припала до грудей. В її шалених обіймах губив владу над собою, задихався.

— Можете, можеш, коханий.

— Люба...

— Дорогий...

Крізь нічний морок поволі вирізувався голубий світанок. Десь далеко жевріло крайнебо, от-от мало спалахнути. До пристані хиталися людські тіні. Над островами птаство розгойдувало свої галасливі хороводи.

— Анфісо, коли мені поговорити з твоїми батьками? Чи, може, не треба? Переходь до мене — і все.

— Ні, так не можна. Які вони не є, все ж — батьки, і благословення в них мусимо попросити.

У Гаврилових застав саму Ольгу — заклопотано поралася біля відчиненого чемодана, впаковуючи дорожні речі.

— О-о! — здивувалась. — Здогадався нарешті? За жениханням ніколи й друзів навідати.

— За жениханням?

— Не прикидайся ягнятком. Уже все місто аж лящить, смакуючи сенсаційну новину.

— Яку?

— Ще б пак. Одружується політичний засланець, поет з романтичною бородою та голубими очима, який, думали...

— Не кепкуй, Олю.

— І не збираюсь кепкувати. Тільки прикро, що ця новина дійшла до нас через десяти уста. Кость і досі не йме віри. Не може того бути, говорить, щоб Павло Арсенович не поділився з нами своєю радістю. Якась плітка. Хотіли вже й до тебе сходити, та все ніяк не зберемося. То правда?

— Майже.

— І мовчав?

— Нема чого кричати. Ми тільки домовилися з нею, як то в народі кажуть, заручилися. Коли хочеш, можеш побачити її.

— Щоб дуже хотіла... Родину осадчого трохи знаю, не так знаю, як чувала про неї. Погана слава має багато доріг, її не затримаєш, як не приховаєш шило в мішку.

— Погана слава?

— Звичайно, за все чуте поручитися не берусь і не можу, але диму без вогню не буває. Сам осадчий не тільки п'яниця. Це ще півбіди. Є й інше: він запеклий злодюга і душоуб. Потрапив сюди за кримінальні злочини. Та й тут не обмине, як можна щось поцупити. Уже кілька разів притягався до відповідальності за крадіжки. Дружина також не краща — саме йому під пару. Він краде, пиячить, а вона торгує собою, власне, торгувала, бо вже ніхто не купляє стару повію. У їхній хаті, на подвір'ї, а то й коло двору, кажуть, щодня відбуваються криваві бенефіси. Сусідам набридло.

— Про ті спектаклі я трохи знаю від самої Анфіси. Вони їй теж завдають багато мук.

— Яблуко від яблуні далеко не відкочується.

В нього затремтіли руки. Встав і нервовим кроком проміряв кімнату. Було гірко й боляче.

— Від тебе, Олю, я такого не сподівався. Хай би хтось інший говорив, але ти... Анфіса на батьків, здається, зовсім не схожа. Зрозумій, вона така вразлива, така...

— П'яницями й повіями не народжуються.

— Знову своєї? Анфіса тільки й мріє скоріше покинути їх, піти на службу і зажити власним життям.

— От-от, власним.

— Тобто родинним. З неї може вийти гарна господиня.

— З вовка міг би вийти добрий пес, коли б у ліс не тягнуло. Дивися, аби не довелося кусати лікті.

— Ну, знаєш...

— Не закипай. Сядь і послухай.

Вона припинила роботу.

— Ех, Павле, Павле, — повела далі, — ти, на жаль, мало розбираєшся в житті, в людях. Зразу захоплюєшся, можеш обожнювати все, що тебе оточує, з першого поетичного враження. А перші враження найчастіше бувають помилковими. Не думай, що в мені говорять ревності чи заздрості. Я тебе люблю. Це так, заради тебе готова на все, але моя любов не має ніякого відношення до даної розмови. Ти для мене, друже, занадто дорогий, щоб я залишалася спокійною, байдуже дивилася на твоє одруження з тією самою...

— Анфісою...

— То не так істотно. Анфіса, Акулина, Аїда, Афродіта... До речі, я її ніколи не бачила, кажуть, така гарненька, як була колись її неня. Зараз думаю не про неї, а про тебе, твою долю. І не хочу затьмарювати твої сонячні почуття, відмовляти, нацьковувати тебе. Коли б ота Анфіса виявилася справжньою, вірною і дбайливою дружиною, я б вважала і себе щасливою, хоч мені й важко усвідомлювати, що твоє серце вже ніколи не буде зі мною. А що, як вона підслізкими стежками своєї блудливої матері? Ти ж, при твоїй душевній чистоті, тонкій і вразливій психічній організації, з твоїм серцем — ти не витримаєш. Я ладна трупом лягти, аби тільки таке лихо не трапилось. А воно, лихо...

— Олю, не розпинай хоч ти мене. Крук Едгара По й так витає наді мною. Адже ні ти мені, ні я тобі щастя дати не можемо. Скільки сплигло часу, скільки зазнано душевних мук обома нами, а яка прийдешність посміхається нам, що попереду?

Вона відійшла до вікна і там, здавалось, скам'яніла. Тільки тепер побачив тяжку скорботу, яка оповила всю Ольжину постать.

— Вибачай, друже, — сказала по часі. — Я не розпинаю, бо зичу тобі лише добра. Тому ще раз кажу, зрештою, прощу: подумай, осмисли все, виваж. Буває каяття, а не завжди можливе вороття.

І знову змовкла, машинально перекладаючи в чемодані речі. Якийсь час мовчав і Грабовський.

— Олю, душевна порада моя, спасибі тобі, — заговорив згодом. — Але що думати, коли пообіцяв сьогодні говорити з її батьками. Мені не п'ятнадцять років. Хотів, щоб ти з Костем була при розмові. За тим і зайшов.

Ольга сплеснула руками. Її вуста пересмикнулися.

— Тільки не це, — сказала рішуче. — Якщо Кость захоче, хай іде, а мене і не вмовляй — не піду. Свідкувати на таких зводинах, даруй... До речі, мені й ніколи, бачиш, готуюся в дорогу.

— Куди?

— В Іркутськ. Уже маю дозвіл.

— Коли ідеш?

— Завтра.

— За чим?

— На весілля. Можу твоїй молодій прихапцем фату купити.

— Я ж серйозно питаю.

— А я не менш серйозно відповідаю. Там живе мій двоюрідний брат, теж запеклий холостяк. А тепер вирішив зробити свою першу фатальну помилку і оце кличе мене бути при тому. Незручно відмовитися, тим паче що ми колись разом росли. Ну, маю ще полагодити там деякі свої дрібні справи.

— Коли повернешся?

— Днів через двадцять.

— Чого так довго затримаєшся?

— З весіллям квапишся?

— Хоча б.

— Встигну, а якщо спізнюсь, то Кость і за мене відбуде.

* * *

Осадчиха зайшла, коли, поснідавши, сідав працювати. Ковзнула по кімнаті оцінковим поглядом і, не привітавшись, кинула:

— Називається наречений. Вона конає, от-от преставиться, а він собі, дивіться на нього, і не нагляне.

— Анфіса? — вихопився з-за столу.

— Не я ж, хай бог боронить. Уся горить, їсти не може, важко дихати, плаче.

— Що трапилось, скажіть до пуття?

— Хіба я знаю? Кажу ж — горить, плаче. Всю ніч не спала, тебе кликала, побивалась...

Більше не допитуючись, прожогом вискочив з хати.

Дивувався, нічого не розуміючи. Позавчора приходила до нього, разом вечеряли, потім переглядали свіжі газети, була здорова, весела, навіть співала. Правда, вчора не бачились. Так було й домовлено — він удень мав закінчити листи на Україну і передати з поштою, яка сьогодні від'їжджає.

— Від чого могла раптово захворіти? Анфіса лежала на тапчані, вкрита теплою ковдрою. Її справді лихоманило. Була бліда й квола, наче розварена.

— Що з тобою? — кинувся до неї.

— Не знаю, — ледве прошепотіла, показуючи на горло, що їй важко говорити. — Болить, не можу ковтати й дихати.

— Може, щось з'їла, випила?

Не відповіла, тільки закохано глянула на нього.

— Потерпи, серденько. Намагайся лежати тихо, а я завтра приведу лікаря.

Вибігши на вулицю, уповільнив ходу і задумався: куди ж іти, де того лікаря шукати? Була б Ольга дома — пішов би до неї. Та вона ще не повернулася з Іркутська. Хіба попросити Гусева?

В лікарні виявилось — Гусев уже третій день сам хорує, до того ж заразною хворобою, підхопленою в якомусь далекому наслегу.

— Куди тепер? — запитав, ні до кого не звертаючись.

— Шукайте приватника, — порадила старенька санітарка. — Є тут один такий, живе недалеко від острога. Він, кажуть, знається на хворобах, як баран на зорях, але оглянути може. Спробуйте.

Подякувавши санітарці, вийшов з лікарні.

— Павле Арсеновичу! — почув оклик і оглянувся.

Його наздоганяв Серж.

— Ходімо на річку, доки не дуже палить сонце. Маю багато чого цікавого розповісти вам. Пальчики оближете. Наші старцуні, виявляється, уявіть собі... Гайда?

— Спасибі. Нема коли купатися і слухати. Лихо в мене трапилось.

— Яке?

— Я заручився з однією дівчиною, вже готувалися до весілля, а вона занедужала.

— Цікаво, — підморгнув Серж. — Значить, наш парубокський легіон рідшає. Ну, вітаю. На весілля, сподіваюсь, запросите?

— Захворіла. Розумієте?

— А-а, захворіла. Цьому можна зарадити. Де вона?

— Дома.

— Пішли. Зараз ми її...

— При вас же нема ні інструменту, ні ліків.

— Мені не перший раз. Оглянемо, поставимо діагноз, а вже потім почнемо лікування. Для спеціалістів усе це просте. Не треба гарячкувати.

Коли рушили, Серж перевів мову на інше:

— Можете, друже, не шкодувати, що не пішли на випускний вечір. Нічого цікавого. Випивон слабенький, закусон ще бідніший, музика з якихось трьох торбохватів. Та й гімназистки — самі тобі віники, нема на що й глянути. Аж три в'язнули до мене, та нащо вони мені, такі перебірки. Була там одна гарненька пампушечка, можна пальчики облизати і смачно поласувати, але вона весь вечір просиділа засмучена, навіть відмовилась піти зі мною на тур вальсу.

Грабовський пропускав повз вуха Сержеву розповідь, бо вся його увага, всі помисли снували біля нареченої. Як вона там почувается?

Невже й цього разу над ним, над його щастям, його коханням поглузує доля? Надійка, незабутня сестронька...

Оля, недосяжна, як мерехтлива зірка в небі... Анфісо, кріпись, люба. Все мине, ти видужаєш. Повинна, мусиш видужати.

Скинувши оком на недужу, Серж вигукнув:

— О-о! Ви?!

Анфіса нічого не відповіла і, мабуть, від шаленого болю заплющила очі. Хазяї та ще дві жінки, що заклопотані стояли біля тапчана, шанобливо розступилися в різні боки. Серж підійшов до хворої, поклав долоню на її чоло.

— Прошу, панове, вийти, мушу оглянути пацієнтку як слід.

За мить кімната спорожніла.

Серж підійшов до дверей, щільно причинив їх і повернувся до Анфіси, облесно посміхаючись.

— От бачите, як воно виходить. Ви на випускному вечорі відмовилися зі мною танцювати, власне, образили мене, а тепер...

Серж незабаром вийшов. Був веселий, аж світився.

— Ну? — обступили його.

Він набрав сумовитого вигляду.

— Пневмонія і, здається, атеросклероз.

— Що-о?

— Боже святий, царице небесна, відверни.

— Зразу важко визначити остаточно. Мабуть, ще й ще доведеться оглядати. Ходімо, Павле Арсеновичу. Дорогою побалакаємо.

Уже за ворітьми продовжив:

— Зараз іду додому, нарихтую ліки і підвечір знову загляну до хворої. Проти ночі температура піднімається.

— Чого ж ви будете шукати ліки? Скажіть, які — сам знайду.

— В аптеці їх нема. Я навіть не пригадую, чи є в мене дома. Коли нема, збігаю в лікарню, там дістану.

— Дати гроші?

— Цим образите мене. Хочу вам дружньо порадити: поки що, принаймні два-три дні, менше бувайте в недужої, аби не турбувати її. Весілля, звісно, доведеться відкласти до цілковитого одужання.

* * *

Гусев, запрошений Грабовським, уважно й довго оглядав Анфісу, суплячи брови. Навіть не повірив своєму стетоскопові: струснув його, як термометр, подув у рурочку і знов приклав до ребер нижче лівої лопатки.

— Нічого не розумію, — безпорадно розвів руками. — Тиск нормальний, температура — теж, серце працює ритмічно, легені здорові. Ну, була ангіна, але тепер нема й сліду. Щось тут не те. Ні, ні, не те.

Ще раз оглянув недужу, ще подумав.

— Не знаходжу у вас ніякої хвороби, — сказав твердо. — Треба йти на повітря, братися за роботу і викинути з голови всілякі дурниці. Іноді ми, люди добрі, самі себе лякаємо і потім боїмося, підсилюючи переляк. Так можна дійти до справжньої розпуки і таки занедужати. Не переживайте, Павле Арсеновичу. Ваша подруга міцна, як гармата, дай бог кожному таке здоров'я.

Він потягнувся до пляшечки з бурюю рідиною. Пильно роздивився її, збовтнув і прискалив праве око.

— А що це таке?

— Мікстура, ліки, — відповів Грабовський. — Дістав один лікар.

Гусев розсміявся:

— Бурда, а не ліки, даруйте, якісь помії. Тільки круглий дурень або негідник міг порадити вживати таку погань. Вилийте геть і прикопайте, щоб, бува, собаки або кури не спробували. Вона розслаблює нерви, побільшує апатію, пригнічує людину і нічого корисного не дає.

Осінь поволі згортала свої жовтогарячі вітрила, і вони, кволі, змарнілі й перем'яті, стелилися на видноколах тихим смутком. Земля вкривалась темно-сірою габою сивих туманів.

нів, впивалася холодними дощами, п'яніла, горлала буйні пісні-ридання, а голоребрі ліси зловісно завивали, мов згоднілі вовки-сіроманці. Ось-ось зав'южить каламуть якутських копнистих снігів.

І в груді заповзала осінь — гнітюча своєю похмурою загадковістю. Кругом загадка. Живеш, ходиш, думаєш, наче в зачарованому колі, в моторошному півні-маренні. Коли зникне це страшне коло і перед хмарними очима постануть ясні далі? Хто їх покаже? Хто покличе, подасть дружню руку, зігріє крижаніючу душу?

З України ні словечка, хоч кричи пробі. Знову всі заніміли, як гірське каміння.

Правда, у цьому й сам чимало завинив, навіть перш за все сам: адже останнього листа Борисові Дмитровичу одіслав ще ранньою весною, Паньківському — в кінці минулого року, а Франкові — вже й не пригадати коли. До того ж Бориса Грінченка просив написати на Іркутськ, куди сподівався заскочити, їдучи в Балаганськ. Може, там, в Іркутську, і чекають Грінченкові листи, та як туди дістанешся. Ольга, каже, ходила на пошту, питала, але з нею й говорити не хотіли — забув дати доручення.

Сам, сам винуватий. І переїзд до Балаганська прогавив, і навіть клопотання не подав губернаторові, щоб відпустили в Тобольськ. Послухав Анфісу, заженився. А стосунки з нею — як їх розбереш? Вона вже зовсім здорова, ходить на службу, але до неї і тепер майже щодня вчащає Серж: всі ніби наглядає за якоюсь прихованою хворобою.

Про підготовку до екзаменів за вчительську семінарію дівчина не хоче й слухати. Каже — потім. Зустрінешся з нею — якась дивна: або мовчить насурмлена, або кидає сякі-такі слова, часто й невпопад, і квапиться випроводити нареченого. Нагадаєш про весілля, про перехід на його квартиру — просить почекаати. Раніш сама квапила, а зараз...

Гаврилови обоє були похмурі. Вперше за все їхнє знайомство зустріли його холодно. Кость мовчав, ховаючи свій журливий погляд у кутках кімнати, а Ольга, навіть не запросивши гостя сісти, зразу почала накривати його мокрим рядном.

— Всього можна було сподіватися, всього, але не такого, — заговорила палко, з сердитими нотками. — Коли нас було тут багато, тоді дечії легковажні вчинки залишалися не такими помітними, не впадали кожному в очі, не при-

вертали до себе увагу місцевого населення. А зараз, після від'їзду Віташевських, Зубрилових та інших політичних засланців, нас залишилася всього жменька. Тепер мусимо особливо дбати про нашу честь, не плямувати її заради власних примх та забаганок, не давати на поталу всіляким пройдисвітам.

Грабовський не розумів ні дивного настрою хазяїв, ні безпредметної Ольжиної тиради. Скинув шапку, розстебнув пальто, але далі завагався: роздягатись чи повертати назад. Запитливо глянув на господаря, господиню і подивно стелнув плечима.

— Кажіть, кажіть усе, лише без туманних натяків.

— Ніхто не збирається натякати, гратися в піжмурки, у цьому нема найменшої потреби. Тільки боляче й гірко від того, що є люди, схожі на невдалий холодець, котрого не можна ні їсти, ні пити. Та... — махнула байдуже рукою. — Горбатого, видно, й могила не вирівняє.

— Знову туман і пустота, — спробував пожартувати Грабовський. — А відомо — за туманом нічого не видно. Втрутився Кость Семенович:

— Ніякого тут туману нема, хоч Оля нічого конкретно го й не сказала. Я її розумію — говорити важко. Ми вам не сторонні люди, і нас це таки ображає. Вдумайтесь самі. Ну, розпустили про вас чутку — одружується. Чутка, якщо пригадуєте, була сенсаційною. Осадчі носилися з нею, мов дурень з писаною торбою, трубили на всіх перехрестях, величались, як свиня орчиком, — сам поет просить руки їхньої доньки. Ну, пішли ми з вами удвох до них, перебалакали, дійшли згоди. Хай, думалось, уже й так. Пізніше все місто заговорило про вас та Анфісу як заручених, сподівалося весілля. А що вийшло?

— Поки що нічого, — вставив Грабовський, — але, очевидно, буде, в кожному разі, до того хилиться.

— Буде на собачі заговини, — докинула Ольга. Кость Семенович докірливо глянув на дружину і про-

довжив:

— Щось ви там ворожили, ворожили, а тепер нате вам — нова поголовка, ще сенсаційніша від попередніх.

— Яка?

— На жаль, погані новини завжди приходять до нас з величезним запізненням та через десять уст. Он підіть і самі послухайте, що люди гомонять, смакуючи і перевертаючи на всі лади: Анфіса піднесла Грабовському зеленого

гарбуза, забрала колишне своє слово назад, а знайшла собі кращу партію — знатну й багату.

— Невже?

— Не знаємо, ви ж з нами не ділитеся секретами. Людські язика плещуть. Та ще й нас приплутують, заливаючи багнюкою і помями.

— Вас?

— Глузують над нами: силкувалися, мовляв, нав'язати осадчим негодящий товар, якогось злиденного напівмерця, бунтаря, котрого цар навіки загнав сюди, але не на дурних наскочили.

Гаврилов змовк. Якусь хвилину мовчали всі троє.

— Да-а-а,— зітхнув Грабовський.

Мовчки обернувся і, не прощаючись, вийшов з хати.

Анфісу знайшов у бібліотеці.

— У таку пору? — скинула на нього розгублені очі. — Я трохи затрималась. Хочу дочитати, — похвалилася «Декамероном». — Так цікаво, не одірвешся. Отож бувають історії. Сідай, коли прийшов.

Почала збиратися, хапливо причепурюючись.

— Зачекай, — попросив. — Треба поговорити.

— Про що? — тривожно стрепенулась.

— Почуєш.

— Може, іншим разом? Дуже спішу.

— Встигнеш.

— Куди?

— Туди, куди спішиш. Не заберу багато часу.

— Ти сьогодні якийсь дивний.

— Такий, як є. Поясни мені, що відбувається?

— Де?

— Усе місто говорить, у тебе є вже новий наречений, ти зламала дане мені слово, а я нічого не відаю.

— Я також.

— Звідкіля ж такі розмови беруться?

Вона спаленіла до вух, абияк гортаючи книжку. Стежив за її безладними рухами і догадувався — сказала неправду.

— Бачиш, Павле, — заговорила, тамуючи хвилювання. — Чим більш я замислююсь над нашим шлюбом, то все страшніше стає мені. Подумай сам. Тебе необхідно завжди лікувати, доглядати. І в мене здоров'я погане. Підуть діти, теж хворі, бо ж сухоти передаються з роду в рід. Знову клопоти, ліки, в домі безперервний лазарет, сморід, прання, латання білизни, голодна родина...

— Раніш над цим не думала? Я ж, здається, про немилучі труднощі говорив, попереджав.

— Говорив, але тоді я не все розуміла.

— Хто ж зараз надумив тебе?

— Люди, сама...

— Не треба криводушити, кажи правду. Невже я за все наше знайомство, за час нашої дружби заслужив того, щоб мене обдурювати? Анфісо, пригадай, що ти говорила мені в листі, а потім на березі.

На її щоки покотилися рясні сльози. Книжка випала з рук і якось навдвовижку гулко гупнулась об підлогу. Ніхто не підняв її.

— Вибач мені і прости, коли можеш, — заламала Анфіса спорожнілі руки. — Ти добрий, людяний, маєш чуле серце. Я вірю, вірю, не станеш, не зможеш стати проти мого щастя.

— Щастя? З ким?

— З Сержем. Він — дворянин, багатий, з вишуканими великосвітськими манерами, широкими знайомствами. Зрозумій, Павле, тільки Серж годен вилікувати мої хвороби...

Дні і ночі лізли черепахами, неохоче підступаючись до марудної та в'їдливої якутської осені. Третій тиждень дощило, напуваючи спраглу за коротке, але гаряче літо землю. Сірий, важкий і волохатий смуток снувався над тайгою, брів пустельними вулицями міста, каламутними очима зазиравав у будинки, юрти, ворухився в людських серцях...

Тривожно клямкнули сінешні двері, і Нюргустана прожогом вихопилася з кімнати, немовби з вогню. Її щоки паляхкотіли смаглим багрянцем.

— Чого тікаєш? — перейняла дівчину Ольга, скидаючи з голови мокру хустку. — Що з тобою?

— Думала, Павло Арсенович.

— Його нема дома?

— Давно пішов. З ним щось дивне коїться. Йде зранку, десь блукає, люди бачили за містом, а я — на березі. Увечері довго не спить.

— Звідкіля все те знаєш?

— Бачила. І тато, і мати бачили. Ми лягаємо спати лише тоді, коли він засне. А зараз прочитала таке, що перелякалася, хоч і не все розібрала, бо він якось чудно пише.

— Де прочитала?

— Ось.

Дівчина взяла зі столу папір і подала Гаврилові. Ольга пізнала дрібненький почерк Грабовського. «Брате мій дорогий та любий! Вибачайте, що так давно не писав Вам, бо нікому не писав нічого. Як я жив літо і через що не поїхав нікуди відси — краще не казатиму; коли треба буде — напишу, а ся потреба, може, складеться незабаром. Листів ні від кого не дістаю, бо дав свій адрес на Іркутськ, а сам сиджу тут. Та по правді — що мені ті листи, нащо вони? Мертвого нічим не зведеш... Всі зв'язки життя порваті, душа доболілась до краю, нічого не жалко, ніщо не втішає. Людей... часом проклинаю, часом пригорнув би всіх до серця.

Збірник, що посилаю, мабуть, останній, бо не знаю, чи візьмусь коли знов за працю. З необробленого матеріалу дещо зберіг, дещо пошматував та попалив. Шматую, і мені якось відрадно робиться. Хочете — пишійте, хочете — ні, мені про все байдуже, нічого цікавого не осталось на світі...»

Лист недописаний. Після останнього слова синіла засохла пляма. Ще більша і стрілчаста, як несиметрична зірка, лисніла на столі, а біля неї лежала ручка зі зламаним пером. Видно, нервувал і, не змігши закінчити писання, зозла жбурнув ручку.

Ольга поклала лист у шухляду.

— Куди він міг піти?

— Може, на весілля, — висловила догадку Нюргустана.

— Бог с тобою.

— Учора до нього приходив осадчий. Можливо, запрошував.

— Ні, ні. Це відпадає.

— Може, на річці. Він полюбляє ходити туди.

— У такий дощ?

Дівчина непорозуміло стелула плечима. Гаврилова накинута на себе хустку, поглянула в заплакане вікно і рушила до порога.

— Ви куди?

— Треба шукати. Він зараз у такому стані, особливо сьогодні, що може зважитися на найгірше. Ти ж читала в листі — нічого цікавого не осталось на світі. Тепер, Нюргустано, за ним треба пильно й невідступно стежити, навіть уночі.

— Я стежу. Тільки нині не впильнувала, бо корів доїла, коли він вийшов з подвір'я. Ольго Василівно, мені можна піти з вами?

— Одягайся скоріш.

Заливний дощ забирав дихання, сліпив очі. Розгрузла вулиця, здавалось, уся тягнулася за ногами.

Обходили весь приміський берег, заглянули на пристань, де майже нікого не було, в переповнену людьми улусну, в музей, у лікарню, знову повернули в місто, і марно.

Дощ поволі вгамовувався. На небі хмари розійшлися, іноді показувалась половина блілого місяця, деінде жевріли зорі — на землі посвітлішало й повеселішало. Хоч у черевиках давно вже поміж пальцями цвіркала вода, великі калюжі обминали.

Йти було легше, ніж раніш, але в Ольги на серці з кожним новим кроком ставало все тяжче й тяжче. Наростала тривога, множились темні й лиховісні передчуття. «Павле, Павле! — кричало серце. — Де ти, милий, що з тобою? Одівся! Позабудь горе, що несподівано впало на тебе. Ще настануть кращі часи. Весною поїдеш з нами у Балаганськ, розвієшся... Бо як ти, боронь боже, щось заподієш собі, я також не витримаю, піду за тобою. Обіцяв написати в мій альбом вірша...»

Нюргустана схопила Гаврилову за руку.

— Дивіться, — показала на руїни острогу. — Доки стояло недалеко від стіни, я думала, привиджується, а як рушило, о-о.

— Павле-е!! — гукнула з усіх сил Гаврилова.

Постать спинилася.

— Павле Арсенович-чу-уу! — зірвався дзвінкий Нюргустанин голос. — Ідіть сюди! Скоріше-е!

— Що ви тут робите? — спитав Грабовський, пізнавши їх. Був до краю зняксований і розчарований.

— Ми, ми... — запнулася дівчина.

Нарешті подолала заціпеніння Ольга.

— Йдемо до нас. Нюргустана хоче взяти в мене канву для вишиття. А ти чого там тинявся, куди чимчикував?

— Гуляв собі...

— От і добре, що гуляв, тепер ходімо з нами.

Грабовський завагався:

— Мені треба додому.

— І тобі не соромно? Стільки блукав, а зараз — додому. Значить, одна дівчина сліпатиме назад поночі. Парубок називається. Бери, Нюргустано, його з того боку за руку, та й вестимемо удвох, наче бранця.

Розмова не в'язалася. Йшли мозчки, ледве витягуючи ноги з болота. У нічній тиші Ольга виразно почула дикий

лемент труби та надсадне гупання барабана. Щоб якось одвернути Павлову увагу від весілля, почала говорити голосно й безтурботно:

— Одгадай, Павле, яка в мене сьогодні радість?

Він не відгукнувся.

— Хіба тобі не цікаво?

— Скажи.

— Отримала листа з Іркутська, від брата. Незабаром має приїхати до нас погостювати. Якщо хочеш, напиши до-ручення, я одішлю йому, і він привезе тобі листи, якщо вони там є. Напишеш?

— Ні.

— Чому? Ти ж так побивався за листами з України.

— Колись побивався, а зараз не хочу мати їх, і не нагадуй мені про них. Обійдуся...

* * *

Крокуючи по дерев'яному мостовинню, ставили ноги обачно та скрадно, бо з прощілин між дошками вода спочатку прудкими гадюками, забризкуючи чоботи й одіж.

— Гляньте, як розбушувалася Лена, — мовив Кость Семенович, коли спинились за сажень від води, що при березі вже бралася тонким, схожим на павутину, льодом. — Видно, не хоче красуня даватися у крижаний полон, змагається за волю й тепле літо. От сила життя, прямо-таки нездоланна. Все чіпляється за нього, все виборює собі право на існування.

— Чіпляється, доки те існування має смисл, — докинув Грабовський.

— О, безумовно. Але смисл — то не богом кинута з неба манна. Його створюють, його виробляють, множать самі люди. Ні, не кажіть, Павле Арсеновичу, життя — велика й мудра річ, не мені вам говорити, вас повчати.

— Еге ж, — зітхнув Грабовський. — Мудра доти, доки не вичерпується саме її мудрість. А вже коли та мудрість...

— Обертається на дурість?

— Хоча б.

— Тоді?

— Кожен по-своєму вирішує і шукає розв'язки.

— Кожен, пригадується, якось говорили ви з іншого приводу, по-своєму з глузду з'їждає. Дехто навіть пускає кулю в лоб.

— Іноді трапляється й таке. Самогубство не завжди можна засуджувати, бо воно буває не тільки ознакою мо-

ральної незагартованості, невміння знайти вихід, досягнути перемоги. Розумієте, коли нарешті відчуєш...

Грабовський заговів, байдужим поглядом озирючи сірі й невиразні обриси міста, поснованого вранішнім туманом.

— Продовжуйте.

— Коли нарешті відчуєш, що далі твоє життя втрачає свій сенс, стає тягарем і для тебе самого, і для інших людей, ех...

Грабовський знову заговів. Гаврилов поглянув у його відчужені й засмучені очі. Також якийсь час помовчав, дивлячись на острови, уже злегка позолотавлені невеселим пензлем ранньої якутської осені.

— Ви, Павле Арсеновичу, — сказав переоголом, — так говорите, наче самі готові звести на себе руку. Дивно чути таке з ваших вуст.

— Можливо...

— Готові?

Грабовський промовчав.

17

Хоч надворі лютував шалений мороз, на шибках сірів товстий шар криги, а в кімнаті висіла напівтемрява, серце бриніло весняним настроєм. Такого дня, як нині, не пригадує давно. Перед обідом його викликали до поліцейського управління і сповістили дозвіл міністра внутрішніх справ переїхати до Тобольська.

Там же, в управлінні, отримав велику бандероль та лист від Бориса Грінченка. В бандеролі — ціле багатство: крім кількох незначних книжечок — «Про віспу», «Батькове вішання», — словник Тимченка, життєпис Івана Котляревського та найновіші номери «Літературно-наукового вісника». Не встиг переглянути весь цей скарб, як Нюргустана принесла листи від Віктора Костюріна, Миколи Віташе-ського, Миколи Ожигова і Михайла Ромаса, привезені Ольжиным братом з Іркутська.

Дівчина також сказала — Гаврилови кликали до себе на вечерю. Але не пішов. Не міг пересилити себе. Стільки новин, що не вміщалися ні в голові, ні в грудях. Віктор Федорович просив статей для свого «Сибирского листка»; Віташевський сповіщав, що розлучився з Зубриловим ще в Іркутську — Василь Петрович поїхав у Центральну Росію, він же добрався до рідної Херсонщини і поновлює там старі зв'язки, шукає роботи; Микола Ожигов хвалиться — таки

535

доскочив свого, влаштувався при верхоянській лікарні, хай поки що тільки санітаром, але, мовляв, поганий той солдат, який не мріє про маршальський жезл...

Книжки та журнали переглядав після вечері. Найбільше вразив «Літературно-науковий вісник». Так і тягне на запальне сперечання з редакцією. Вона, редакція, одривається від реального ґрунту, забуває про елементарну чемність, завищує ціну свого часопису. Порівнюючи «Вісник» з «Зорею», перебільшує його вагу. Ні, ні, цей журнал таки не стоїть вище «Зорі», зокрема в справі рідного слова.

Справді ж бо, якщо викинути переклади та статті про чужосторонніх письменників, то звістки про нашу літературу стануть ще бідніші, ніж у «Зорі», матеріал суто український вийде убогеньким.

З «Зорі», наприклад, можна було дізнатися, які часописи виходять у нас та про що в них пишеться, а з «Вісника» і того не довідаєшся, хоч знайдеш розвідку, присвячену Малярме. Отже: статті про Ветлину, Лесю Українку та Щоголеву — оце, здається, і весь український матеріал. Важко сподіватися, щоб «Вісник» таким, яким він зараз є, завоював собі багато прихильників на Україні. Та й не тільки на Україні. Взяти хоч би мене. Я, звісно, радий читати статті про Золю, але хочу знати також своє рідне письменство, бо знаю його чи не найгірше. І не тільки я. Та це й не дивно. Адже у нас не те що звичайна громада, а й письменники погано знають свою рідну літературу. «Вісник» добре зробив би, коли б дав побільше таких статей, як про Ветлину, Лесю Українку та Щоголеву, а проте їх мало. Здається, земляки сказали б превелике спасибі, коли б «Вісник» почав систематично подавати історію нашого письменства, як колись подавала «Зоря» статті небіжчика Огоновського. Думається, в цьому у нас потреба найдошкульніша.

Подавати. А чи є кому на Україні написати ту «Історію»? На жаль, тих, яким по плечу така грандіозна, потужна і складна робота, небагато. Хіба що Іван Франко. І Борис Дмитрович — чоловік тямущий, беручий та з нахилом до розмаїтості, а все-таки його творчі інтереси лежать переважно в іншій суспільно-культурній сфері. Тут необхідні велика ерудиція та нахил до розумного синтезу. Треба не хапатися за все, не зводити до купи грішне й праведне, справді гідне уваги і прохідне, як це робив Омелян Огоновський, а одібрати найцікавіше та найвизначніше і таким робом науково, без звичайної нашої хаотичності, в одному

спорому томові оглянути, проаналізувати нашу літературу, виявити її природу й тенденцію. На таке зараз на Україні здатен, мабуть, лише один Франко — більше ніхто. Треба написати і нагадати йому про це.

У двері постукали.

— Зайдіть, — кинув через плече.

Згорнув «Вісник» і оглянувся. Біля порога стояла Нюргустана з книжками під пахвою.

— То що?

— Ольга Василівна розгнівалася, що ви не прийшли, і оце передала, — дівчина простягнула книжки.

Там були твори Моріса Метерлінка, Поля Верлена та Казимира Тетмайера.

— А де ж Негрі?

— Ольга Василівна вибачалась. Не знайшла. Казала, були в одного чоловіка аж два томи, ще й італійською мовою, але той чоловік переслав їх своєму приятелю у Верхоянськ. Кость Семенович просив завтра неодмінно завітати до них.

І вийшла.

— Ого! — вигукнув радісно, дивлячись на книжки й листи, якими був закладений весь стіл. — От привалило щастя! Тепер на кільканадцять днів буде чим упиватися.

Одне щеміло в грудях — Ада Негрі. Нема. Шкода, бо ж твори тієї талановитої італійської поетеси дуже полюбилися йому, і хочеться подати її українському читачеві рідною мовою. Дивовижно, але чомусь ніхто з українців не перекладає Негрі. Невже не знають її? Не може того бути. А перекласти є кому. Хоч би наша Леся — вона б здужала це зробити якнайкраще...

За вікном зойкнула брама. Форкнули коні. Забряжчала упряж. Хто б це міг під'їхати так пізно? Всі Габишеви, здається, дома. О, гомонять. Хтось таки приїхав. Уже туляють під дверима.

Доки видобувся з-за столу, у хату вже зайшли Байбал та Дулемба.

— Хіба ж я не казав тобі, Гене? — запитав старий якут, наче продовжував розмову. — Всеньке місто, мабуть, третій сон досипає, а він — дивися на нього. Отак було і в Бордонському. Працюєш, Павле? Здоров.

— Здорові будьте з приїздом, — привітався Грабовський, обіймаючи Байбала. І кинувся до Дулемби. — Ви також будьте здорові, Генрику Адамовичу. Яким побитом прибилися до нас? Роздягайтесь. А хто ще є надворі?

— Нема нікого,— відповів Байбал.— Фурман поїхав до улусної, там ночуватиме. Треба тільки речі занести.

— Які?

— Мої,— докинув Дулемба.— Я вже назовсім з Вілюйська.

— У Якутськ?

— На захід. Маю дозвіл, пся крев, відпустили нарешті.

Гармидер, що зчинився, розбудив хазяїв. До кімнати Грабовського зайшов Габішев. Привітавшись з прибулими, скоро поставив на стіл гарячий самовар.

— Оце діло,— закректав Байбал, тулячи шкарубкі руки до блискучих боків самовара.— Ну, як ти тут, Павле?

— Спасибі, нічого. Тягну помаленьку.

— Він у нас молодчага,— похвалив Габішев.— От лише багато читає і пише, а відпочиває мало.

— Мало, кажете? — перепитав Байбал.— За це і я не дуже хвалю його. Завжди такий.

— Ну, пийте чай і розповідайте мені вілюйські новини,— просить схвильований Грабовський.— Що поробляє Ромась?

— Гарний чай,— смакує Дулемба.— А Михайло Іванович уже давненько виїхав з Вілюйська.

— Куди?

— Осів у селі Сантар, Вілюйського округу, і заправляє метеорологічною станцією. Чоловік уміє чіплятися за життя. Про Гіммера, далєбі, чував?

— Нічого.

— Той лайдак таки вкоротив віку Суруксатові невдовзі по твоєму від'їзді. Потім Дабиит його вдруге почастивав, то він і віддав дяблові душу. Правда, з Вілюйська сучий син ще вибрався живим, а дорогою, кажуть, сконав.

— Як це — вдруге?

— Тоді, в позаминулому році, то ж Дабиит походив коло Гіммера. Сам признався. Знаєш, ціха вода бжегі рве...

— І що ж з Дабиитом?

— Нічого, бо того ніхто не бачив і не відає. Тільки ми знаємо. Аанис уже добре читає й пише, збирається братика вчити.

— Братика?

— Молодшого. Балбаара народила Дабиитові сина. Такий файний козарлюга, що й ну. А того гунцвота бачиш тут?

— Якого?

— Сержа.

Грабовського пересмикнуло.

— Бачу іноді. Куди ж ви думаєте направити свої стопи?

— Додому, звісно. Хочу в Варшаву, якщо пустять. Треба ж продовжити наші справи з «Пролетаріатом». Не знаю тільки, чи існує він тепер.

— А як же з Югаєм? — звертається Павло до Байбала.— Ще не згорів?

Старий невдоволено супитьсся, скося поглядаючи на Дулембу.

— Не згорів. Я уже було зібрався піти в наслег і спелити шкуродера, а Ген одговорив. Каже, підпалом одного тойона всієї кривди не подадаєш...

Повертаючись від Гаврилових, зайшов до Якуцевичів — давно бачився з цією милою родиною та й мав намір по-зичити збірку поезій Фета. У світлиці застав Антоніну Михайлівну за роботою. Господиня відклала зошити, які перевіряла, і пішла назустріч.

— Добрий вечір, Павле Арсеновичу,— люб'язно посмінулася, і на її округлому лиці вирізьбилися симпатичні ямочки.

Вона звернула увагу на барнаульське хутро, яке сягало гостеві майже до п'ят.

— З обною вас. Але чого це ви, коли запахло весною, надумали знову викликати зиму? Не набридло?

— Хай їй всячина,— відмахнувся, роздягаючись.— Дбайливий господар готує сани влітку.

— З якого часу почали ви прицілюватися на дбайливого господаря? Такі таланти за вами, здається, не водились.

— І зараз не водяться. Якось само собою вийшло. Ходили вчора з Байбалом на базар — помаленьку готуюся в дорогу. Ця свита вподобалася старому, то він і пораяв купити. В Тобольську, мовляв, також не душно взимку. От і придбав та й вирішив обносити. До того ж у вашій хаті сьогодні холодно.

— В тій кімнаті тепліше, але там діти граються, а я сюди перейшла. Дрова сирі, горіти не хочуть. Адольф за-тримався на службі, якась нарада в нього, а він у нас майстер розпалювати.

— Зараз я спробую,— викликався Грабовський.

Скоро на підлозі виросла чубата купка біленьких трісочок, а в печі загоготіло полум'я, розстеливши золоту райдугу на підлозі й стіні.

Антоніна Михайлівна скинула демісезонне пальто, в якому працювала, і заглянула в сусідню кімнату.

— Дівчатка! — гукнула. — Подивіться, хто до нас прийшов.

З дверей випорхнули, як перепілки з-під копи, Віра й Ляля.

— Дядьо Павло! Дядьо Павло, — лепетали навперейми.

За мить маленька Ляля вже сиділа в гостя на колінах, тримаючи в руках свої потріпані книжки, і лисичкою дивилася йому в очі:

— Дядьо, прочитайте казочку.

— Добре, добре, — пестив її, підбираючи з чола неслухняні косенята. — Прочитаю, але ти спочатку скажи мені, як тебе звати-величати.

— Якутевич, — випалила.

— Як? Не второпаю.

— Ну, Я-я... Якутевич.

— Скажи правильно.

— А я ж правильно.

— Хіба ти Якутевич?

— Ні, не Якутевич, а Якутевич.

— Кажи, Лялю, Яку-це-вич, — докинула Віра.

— Я так і кажу — Яку-те-вич. Читайте вже.

Грабовський взяв тоненьку книжечку з гарними малюнками, оглянув, розгорнув і почав:

Жил старик со своею старухой
У самого синего моря...

— Цю знаю, — вередливо заломила губи.

— Знаєш? Продовжуй.

— Спочатку. Добре?

Грабовський хитнув головою.

Жил старик со своею старухой
У самого синего моря;
Они жили в ветхой землянке
Ровно тридцать лет и три года.

— Знаєш. А цю:

Жил-был поп,
Толоконный лоб.
Пошел поп по базару...

— Не хочу про Балду, — замахала дівчинка руками. — Хочу про вченого kota, який вдень і вночі ходить на золотому ланцюжку.

— Зараз знайдемо і про kota.

Втрутилась мати.

— Годі читати. Ідіть, дівчатка, спати. А ви, Павле Арсеновичу, щоб не нудилися, доки я вкладаю дітей, побалакайте з вашим Тарасом, — подала книжку.

— «Кобзар»? Звідкіля він у вас?

— З Києва.

— Справді?

— Ще як була курсисткою, їздила в Київ і купила. Я дуже люблю Шевченкові твори. А «Садок вишневий коло хати» то й Вірочка знає напам'ять.

Гортав «Кобзаря», перечитував з дитинства знані вірші, а в голові снувалися радісні думки. Ех, Тарасе, Тарасе, батьку наш великий, ясновидцю незрівнянний. Піднісся ти над світом, як отой вікопомний Прометей. І Україну підніс, дав крила могутні. Твоє слово витає не тільки над Невою й Тереком, Віслою і Влтавою, воно сягнуло і туди, де тисячі невольників із нир золоту виносять, щоб залити пельку неситому, аж сюди, на вічну мерзлоту, де майже третину року лежать сніги, у край нелюдських мук та безнадії...

— Не хочуть спати, хоч камінцями їх прикладай, — заговорила Антоніна Михайлівна, причиняючи двері. — І отак завжди, коли ви приходите. Побалакали з Тарасом?

— Спасибі, побалакав. У нас з ним давня розмова і ніколи не скінчиться. Якраз цього видавня «Кобзаря» не маю.

— Хочете випросити? Зразу кажу — не подаруємо, він і нам потрібен. Коли думаете покидати Якутськ?

— Чекаю, доки води збіжать та повітря прогріється. Планую вирушити десь на початку червня. А ви?

— Ми, мабуть, раніш. Адольфа вже чекає служба в Петербурзі. Оце ж провела останні контрольні роботи, хочув виставити гімназисткам підсумкові оцінки. Анфіси не бачили цими днями?

— А чого б мав бачити? — запитав сердито. І спохопився: так розмовляти з гостинною хазяйкою не можна. Продовжив спокійніше: — Після останньої розмови в бібліотеці не стрічав і не хочу стрічатися з нею.

— Дарма. Це не пасує вам. Варто було б побачитися. Йй зараз нелегко.

— Не цікавлюся.

— Знову ж — дарма. Станьте вище особистої образи. Кожен день забігаю в бібліотеку. Плаче, бідолашна, за слізьми світу не бачить.

— Чого? — і сам незчувся, як запитав.

— Ридає, кається, лікті б гризла, та не дістане. Усе через нього, Сержа. Спершу, каже, був такий галантний, турботливий і щедрий на обіцянки, а тепер звіром став. Зневажає нею, допікає, що любила вас, ганьбить вуличною. Додому приходить п'яний, а часто ночує хтосьна-де. Перевелася дівчина нінащо, важко й пізнати. Питала, як ви живете, як почуваете себе. Довго розпитувала про вас, про ваше здоров'я.

— З якої речі?

Антоніна Михайлівна помовчала.

— Не будьте таким жорстоким. Питає, значить, серце болить. Вона вас таки широко любила і зараз боготворить. Свого часу я також її засудила без найменшої скидки. Мені було боляче за те, що сталося між вами.

— Я винуватий?

— Винувата вона. А може, й не зовсім вона. Тепер це мені, здається, ясно. Всьому причина — той булькатий недолюдок, Серж. Він зманив її у свою пашу, як удав зманює зайця.

— Хай би мала голову на плечах.

— Згодна з вами. Нам, жінкам, на жаль, нерідко бракує тієї голови. Але за те нас треба не тільки ганити, а іноді й співчувати нам, допомагати. То, звичайно, ваша справа, однак мені здається, ви маєте зустрітись з Анфісою, поговорити, підтримати в ній дух. Саме ви, бо ніхто, крім вас, її не розважить, нікого вона не послухає, нікому не повірить.

Грабовський рвучко підхопився з стільця, пройшовся по кімнаті і знову сів, розмашисто громадячи п'ятірнею чуприну.

— Антоніно Михайлівно, ви знаєте, я вас шаную і поважаю, готовий слухати ваші поради завжди, але те, що ви зараз сказали, вибачайте...

Розмову перебив Адольф Карлович. Прийшов дуже збентежений.

— Що з тобою? — стривожилась дружина.

— Зі мною, Тоню, нічого, а з музеєм гірше й бути не може. Знову оце воювали за нього. Хочеться ж довести до пуття, а тут ці башибузуки уперлися.

Осадний ледве стояв на ногах, але язик його не заплітався, а очі дивилися смутно-смутно. Був похилений, наче під важкою пошею, і не такий словоохочий, як завжди.

— Не виганяй мене, Павле, — заговорив жалібно, майже крізь слізи. — Я не прийшов просити на мерзавника. Оце вперше за тиждень випив чарку. Не міг не випити. Хата на пекло обернулася, руки до мотузки тягнуться...

Грабовському стало жаль осадного. Хай він колишній криміналіст, дрібний фіскал і п'яничка, однак зараз у ньому говорить, видно, не горілка, а таки справжнє горе.

— Що трапилось?

— Утік, одиурався, душогуб.

— Хто?

— Та ж той, Серж, святі б від нього одиуралися. Маєтки під Москвою, економ... Чуєш, на тому тижні поїхав, обіцяв скоро викликати Анфіску, мене. А вчора прийшов лист від нього. З дороги написав, ірод. Каже, ніяких маєтків у нього нема, їде не в Москву, а куди — то його справа. І, мовляв, не шукай, не допитуйся, бо ти ніяка мені не дружина, а шлюха й полюбовниця Грабовського. Іди до нього, той усе просить. І передай йому, щоб завжди пам'ятав, як кривдити моїх приятелів.

— Так і написав?

— Отак! Щось про Вілюйськ згадує, якусь колонію прокажених, якогось начальника. Покинув з животом. А вона, чуєш, мовби не при своєму розумі. То плакала, а тепер уже й не плаче. Ходить, як причинна, балакає сама з собою, регочеться. Я вже й потерпаю за неї. Порадь, Павле, що робити?

У Грабовського не було поради. Він уже забув і свою образу, і горе, і муки, яких зазнав. Хотів чимсь допомогти колишній учениці, та чим саме — не знаходив.

* * *

Обидва підхопились раненько — разом з веселим червневим сонцем. Нашвидкуруч поснідавши, взяли за роботу — пакували поклажу на дорогу. Коли зв'язали книжки, Байбал завдав першу в'язку на плечі і подався до пристані, а Грабовський — у поліцейське управління.

Секретар зустрів його люб'язно:

— Значить, не сподобалося в нас. Шукаєте ліпшої долі. Воно, звісно, риба любить глибину. Але Тобольськ, порівняно з Якутськом, не набагато кращий.

— Казав сліпий, побачимо.

— Дотепно, — реготнув секретар. — От вам прохідне свідоцтво, розпишіться, що отримали, — він ткнув пальцем у розкриту книгу. — І пам'ятайте, в Тобольську маєте бути двадцять другого червня, рівно через шість днів. Там уже знають, вас зустрінуть, як положено. Коли ж дорогою десь затримаєтеся, мусите негайно заявити місцевому поліцейському начальству і зробити відповідну позначку в цьому документі.

Дома застав Ольгу. Стояла посеред спорожнілої кімнати, засмучена, ніби зів'яла.

— А де Кость?

— Не зміг прийти, — зітхнула. — Ти ж бачив увечері, який він був, а вночі ще погіршало, не годен і з ліжка підвестися.

— Шкода, дуже шкода, — зітхнув також Грабовський. — Боюсь, аби його хвороба не загальмувала ваш від'їзд.

— Все може бути.

Забіг Байбал — розіпрілий, захеканий. Похапцем витяг шапкою чоло, стягував з себе кропив'яний налігач, котрим був підперезаний.

— Давайте скоріш, — квапив, обв'язуючи налігачем скриньку з одежею. — «Якут» уже готовий. Люди займають свої місця. Я книжки заніс на палубу і залишив біля них Нюргустану. Гайда, запізнимося. Капітан кричить...

Як ступили на пристань, пароплав клично загук.

— Давайте, давайте! — гукала Нюргустана.

— Іду! — відповів Байбал.

Павло і Ольга спинилися. Він поцілував її в щоку.

— Спасибі, друже, за все, за все. Повік не забуду. Дивись за Костем і за собою.

Гаврилова витерла очі.

— Ти ж напиши, як доїдеш. Посилай у Балаганськ. Доки лист прийде, ми будемо там.

Байбал і Нюргустана вже стояли біля трапа. Обом їм потиснув руки і зійшов на корму.

Пароплав потягнув люльку, обгортаючись чорним димом, знову пробасив, сановито похитнувся і рушив.

— Щасливої дороги-и! — махали руками Ольга й Нюргустана.

А Байбал мовчав. Здавалося, так і застиг обіч них, піднявши шапку над головою.

Важко сопучи, «Якут» поволі вигрібся до середини річки.

Павло стояв на кормі. Очі туманились вологим серпанком.

От і все. Шість з половиною років. Років мук і конання, злетів і падіння, лютих сніговищ і шалених спек. І — зустрічей та розлук. Краніхфельди, Ожигови, Віташевські, Зубрилови, Якуцевичі, Гаврилови, Михайло Ромась, Генрик Дулемба, Байбал, Дабніт, Ааанис, Балбаара, Нюргустана. Більше нікого і нічого. Нікого?

— А хто ж то? — ворухнулись губи.

До причалу бігла жінка. Побачивши пароплав, що вже обгинав острівця, вона спинилась недалеко від Ольги та Нюргустани і прихилилася до самотнього стовпа на причальному вигоні. По білому шарфі, що півився на шиї, пізнав — Анфіса. Кінці шарфа, здавалось, осиротіло маяли, наче прощалися.

Вихопив з кишені газету і теж помахав.

— Прощай. Прощайте.

Ще білітимуть сніги, ще болітимуть серце і тіло.

З повік викотилася маленька тепла кулька. Тихо стрибнула, вдарилась об палубу і обернулася на зірчасту пляму.